

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

Σύνδεσμος Φιλίας Εθνών

Σχολή Επιστήμης Φυσικής
Αγωγής & Αθλητισμού

Ελληνισμός, Υποδούλωση, Τρομοκρατία και Δουλεία: Αφηγήσεις Δυτικών Περιηγητριών

«Εάν κάθε Τούρκος πασάς είχε μία Ασπασία πόσο θα βελτιωνόταν το γένος των Μωαμεθανών» (Celine A' 1849)

Ειρήνη Καμπερίδου
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Κοινωνιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (ΕΚΠΑ)

Περίληψη

Δυτικές περιηγήτριες του 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα επεξεργάζονται, με περίσσια λεπτομέρεια, τη θέση των υποτελών λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χρησιμοποιούν όρους και εκφράσεις όπως τρομοκρατία, τρόμος, η αίσθηση του τρομερού φόβου, μαζικές σφαγές, εξολόθρευση, διωγμοί, εκφοβισμοί, βιασμοί, υποδούλωση και δουλεία. Εκείνες του 20^{ου} αιώνα χρησιμοποιούν όρους και εκφράσεις όπως λεηλασίες, βίαιες εκτοπίσεις, εξολόθρευση, πρόσφυγες, βάνουσα βασανιστήρια, εξόντωση, λιμοκτονία και αφανισμός όλων των στοιχείων που δεν ήταν ξεκάθαρα μουσουλμάνοι. Τα έργα και οι μαρτυρίες των δυτικών περιηγητριών, εκτός που προσφέρουν μία γυναικεία οπτική και προσέγγιση της Οσμμανικής πραγματικότητας, παρουσιάζουν και ένα πρωτότυπο υλικό για τη θέση των υποτελών λαών: Ελλήνων, Εβραίων, Αρμενίων, Τσιγγάνων, κ.ά. Χιλιάδες γυναίκες—Αγγλίδες, Γαλλίδες, Γερμανίδες, Σουηδέζες, Ελβετίδες, Αυστριακές και Αμερικανίδες—εξερεύνησαν, έζησαν ως μόνιμοι κάτοικοι· εργάστηκαν ως εθελόντριες, ιεραπόστολοι, εκπαιδευτικοί, νοσοκόμες, ζωγράφοι, γκουβερνάντες, υπηρέτριες, συνοδοί γυναικών της δυτικής ή της Οθωμανικής ελίτ σε περιοχές που θεωρούντο, κατά τις μαρτυρίες τους, βάρβαρες και επικίνδυνες για το γυναικείο φύλο, όπως η Μικρά Ασία, ο Πόντος και η Κύπρος. Πολλές επισκέφθηκαν, φιλοξενήθηκαν και εργάστηκαν σε διάφορα χαρέμια της οθωμανικής επικράτειας, ειδικά τον 18^ο και 19^ο αιώνα. Οι γυναικείες μαρτυρίες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα ξετάζουν τη μη-ανοχή της διαφορετικότητας, τον κοινωνικό-θρησκευτικό ρατσισμό· τις φυλετικές χρωματολογικές και χρωταξικές διακρίσεις που επιβάλλονταν δια νόμου ή με άτυπες απαγορεύσεις στους Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους, ενώ εκείνες του 20^{ου} αιώνα ασχολούνται με την Επανάσταση των Νεότουρκων (1908), τους διωγμούς των μη-μουσουλμάνων υπηκόων που ακολούθησαν, κυρίως των χριστιανών, τις γενοκτονίες των Αρμενίων, των Ποντίων, του Ελληνισμού γενικότερα, τη Μικρασιατική Καταστροφή, κ.ά. Οι άμεσου χαρακτήρα πληροφορίες που μας παρέχουν οι περιηγήτριες αποτελούν πολύτιμη και ουσιαστική πηγή πληροφόρησης για τη θέση των υποτελών λαών. Ωστόσο, παρατηρείται μία ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση στις γυναικείες μαρτυρίες για την υποδούλωση εκείνων που αποκαλούν *απογόνους των αρχαίων Ελλήνων*, γεγονός που συνέβαλε στο να επικεντρωθεί ο γυναικείος λόγος στο ελληνικό στοιχείο, σε σύγκριση με τις περιγραφές για άλλους υπόδουλους/υποτελείς λαούς. Αντιπροσωπευτικό δείγμα των διωγμών και του περι ελληνισμού αντιλήψεων των δυτικών περιηγητριών αποτελούν οι γυναικείες μαρτυρίες που ακολουθούν.

Λέξεις κλειδιά: Υπόδουλος Ελληνισμός, φιλότιμο, παλικαριά, Οσμμανική-Οθωμανική κοινωνία, νεομάρτυρες, κρυπτοχριστιανοί, εξισλαμισμός, πολυεθνική δουλεία, ευνουχισμός, χαρέμι, φύλο, τρόμος, τρομοκρατία

Hellenism, Subjugation, Terrorism and Slavery: Personal Accounts by Western Women Travelers

Irene Kamberidou, Associate Professor of Sociology
National and Kapodistrian University of Athens

Abstract

European and American women of the 17th, 18th and 19th centuries, in their first-hand accounts on the position of the subjugated peoples of the Ottoman Empire—Hellenes (Greeks), Jews, Armenians, Gypsies, etc.—repeatedly

© Καμπερίδου, Ειρήνη (2016). *Ελληνισμός, Υποδούλωση, Τρομοκρατία και Δουλεία: Αφηγήσεις Δυτικών Περιηγητριών*. Πρακτικά/Proceedings: Εισηγήσεις Συνεδρίου «Αθλητισμός-Πολιτισμός» του Συνδέσμου Φιλίας Εθνών (Σ.Φ.Ε.) σε συνεργασία με τη Σχολή Επιστήμης Φυσικής Αγωγής & Αθλητισμού (Σ.Ε.Φ.Α.Α.) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (Ε.Κ.Π.Α.), © Copyright - afan.gr - [Enfold Theme by Kriesi](#)

use terms and expressions such as *terrorisme* (fr.), reign of terror, mass massacres, privileged rape, the Armenian massacres, persecutions, subjugation, enslavement and slavery. In the beginning of the 20th century, the accounts include phrases and terms such as *sweeping into oblivion all elements not pure Moslem*, refugees, orphans, terrified children, defiled women, extermination, starvation, *horrors of deportation*, the Kerasund horror, the Armenian horror, *Under the Blight of Horrible Fear and Great Massacres*, constant terror, cruel tortures, persecution and pillaging. This study is based on primary sources that provide additional evidence on the position of the subjugated races in ottoman society, primarily Asia Minor, so as to inspire new questions on Hellenism and Osmanli reality, including a gender perspective. Accordingly, the female discourse that follows is illustrative of the philhellenic movement of the period. It focuses on the Hellenes (Greeks) since women travelers believed they were the descendants of the ancient Hellenes, therefore dedicating more material to the *Greek element*. Indeed, thousands of women—English, French, German, Swedish, Swiss, Austrian, American—travelled in the 18th and 19th centuries. They explored, resided as permanent residents, worked or served as volunteers, missionaries, educators, teachers, nurses, artists, governesses, ladies in waiting or servants of the western elite in regions considered dangerous for the female gender, such as Asia Minor (Turkey), Pontos (Black Sea region) and Cyprus. Many were received as guests or employed in harems of all the ottoman classes, especially in the 19th century. The 18th and 19th century accounts on ottoman society discuss gender segregation; religious-racial intolerance and discrimination; persecutions of Christian subjects; imposed color discrimination and residential segregation according to race; the 1896 Armenian massacre in Constantinople, and so on. Twentieth century discourse spotlights the *Young Turk* nationalist movement (1908) and its subsequent persecutions of "all elements not pure Moslem": Armenian Genocide (1915-1917); Hellenic Genocide (1914-1923) i.e. in Asia Minor, Smyrna and that of the Pontian Greeks or Pontic Genocide.

Keywords: enslaved-subjugated Hellenism, Osmanli society, Ottoman reality, neo-martyrs, crypto-Christians, subjugation, islamization, multiethnic slavery institution, castration, harem, terror, terrorism

1. Εισαγωγή στη γυναικεία θεματολογία

Θα έλθει το πλήρωμα του χρόνου που μία έβδομη Μεγάλη Δύναμη θα αναστηθεί στην Ευρώπη, όταν οι Έλληνες θα κυβερνήσουν ξανά στο Βυζάντιο και η Ευρώπη θα μάθει ότι το όνομα Έλληνας (Hellenes) είναι ακόμα ιερό (Blunt 1878: Α' xix).

Δυτικές περιηγήτριες του 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα επεξεργάζονται τη θέση των υποτελών λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: των Ελλήνων, των Αρμενίων, των Εβραίων, των Τσιγγάνων, των Κούρδων, των Τατάρων, των Γιουρούκ κ.ά.: ανεξερεύνητο και πρωτότυπο υλικό για την «Οσμανική πραγματικότητα». ¹ Προβαίνουν σε βάσιμες πολιτικές αναλύσεις και ολοκληρωμένες εκτιμήσεις για την περίπλοκη διεθνή πραγματικότητα και για τις ανάλογες συμπεριφορές που σηματοδοτούσαν οι εκάστοτε καταστάσεις και τα συμφέροντα μιας χώρας. Ασχολούνται με το Ανατολικό Ζήτημα, τη στάση και τη θέση της υπόδουλης Ελλάδας και της ελεύθερης Ελλάδας απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, τις σχέσεις και συνεργασίες της Υψηλής Πύλης με τη Δύση, κ.ά. Αγγλίδες, Γαλλίδες, Γερμανίδες, Σουηδέζες, Ελβετίδες, Αυστριακές και Αμερικανίδες εξερεύνησαν, έζησαν ως μόνιμοι κάτοικοι· εργάστηκαν ως εθελόντριες, ιεραπόστολοι, εκπαιδευτικοί, νοσοκόμες, ζωγράφοι, γκουβερνάντες, υπηρέτριες, συνοδοί γυναικών της δυτικής ή της οθωμανικής ελίτ σε περιοχές που θεωρούνταν κατά τις μαρτυρίες τους, βάρβαρες και επικίνδυνες για το γυναικείο φύλο, όπως η Μικρά Ασία, ο Πόντος και η Κύπρος. Πολλές επισκέφτηκαν, φιλοξενήθηκαν ή εργάστηκαν σε διάφορα χαρέμια της οθωμανικής επικράτειας, ειδικά τον 18^ο και 19^ο αιώνα, παρέχοντάς μας στοιχεία για την «Πολυεθνική Δουλεία του Οθωμανικού Χαρεμιού» (Καμπερίδου 2002, 2014) και της Οσμανικής κοινωνίας (Σαρρής 1994).

¹Σαρρής, Νεοκλής (1994). *Οσμανική Πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδης.

Εξετάζουν, επίσης με περίσσια λεπτομέρεια, θέματα όπως την κοινωνική και νομική θέση της γυναίκας στο ισλάμ (Kamperiδου 2016, 2015), τα ήθη και έθιμα των λαών των οθωμανικών επικρατειών, την καθημερινή ζωή των υπόδουλων λαών, την προώθηση των γυναικείων σπουδών ή της γυναικείας εκπαίδευσης, την ελληνική παιδεία, το έργο των δυτικών εθελοντριών κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) όταν χιλιάδες γυναίκες, Γαλλίδες και κυρίως Αγγλίδες, ακολούθησαν τους συζύγους τους στον πόλεμο, χωρίς καμία πρόνοια ή προστασία από το κράτος τους (Καμπερίδου 2002).

Οι περιηγήτριες του 18^{ου} και του 19^{ου} αιώνα επεξεργάζονται τους διωγμούς, τις καθημερινές άνομες πράξεις και τις προσβολές που υπέστησαν οι χριστιανοί υπήκοοι της οθωμανικής επικράτειας. Οι γυναικείες μαρτυρίες του 20^{ου} αιώνα αναφέρονται στην επανάσταση των Νεότουρκων, το 1908, στον Κεμάλ Ατατούρκ, στους διωγμούς των μη-μουσουλμάνων υπηκόων, στον αφανισμό των χριστιανών ή των μη-μουσουλμάνων της Μικράς Ασίας και του Πόντου, στη γενοκτονία των Αρμενίων, στη γενοκτονία των Ποντίων, στη Μικρασιατική Καταστροφή κ.ά.

Στα ιστοριογραφικά τους αφηγήματα παρατηρείται μία ιδιαίτερη ευαισθητοποίηση στις γυναικείες μαρτυρίες για την υποδούλωση εκείνων που αποκαλούσαν *απογόνους των αρχαίων Ελλήνων*, γεγονός που συνέβαλε στο να επικεντρωθεί ο γυναικείος λόγος στο *ελληνικό στοιχείο*, σε σύγκριση με τις περιγραφές για άλλους υπόδουλους/υποτελείς λαούς και υπηκόους της οθωμανικής επικράτειας. Εν ολίγοις, οι λόγοι που ώθησαν τις περιηγήτριες να επικεντρώσουν την προσοχή τους ή να παρέχουν περισσότερο υλικό -στα έργα τους- για το ελληνικό στοιχείο, συγκριτικά μ' άλλους υποτελείς λαούς, μπορούν να αναζητηθούν στον ευρύτερο ρόλο που έπαιζε στις κοινωνίες ο απόηχος του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.

Μολονότι κι άλλοι λαοί αγνίστηκαν σκληρά για την εθνική τους ανεξαρτησία, οι περιηγητές αλλά και οι περιηγήτριες, ιδιαίτερα εκείνες του 19^{ου} αιώνα, ήταν επηρεασμένες από τον «Ελληνικό Πυρετό»², δηλαδή το μεγάλο φιλελληνικό πνεύμα και ρεύμα της εποχής τους· τον ρομαντισμό και την εξιδανίκευση που επικρατούσε για την Ελλάδα, η οποία, κατά την εκτίμησή τους, υπήρξε η κοιτίδα του πολιτισμού και της δημοκρατίας, ο τόπος των αρχαίων φιλοσόφων, του Ομήρου και των *απογόνων των αρχαίων*, οι οποίοι είχαν καταφέρει μετά από 400 χρόνια δουλείας να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα /συνείδηση και να επαναστατήσουν. Έτσι, ευαισθητοποιημένοι οι Δυτικοί, πέραν της αποστολής μη-κυβερνητικής αγγλικής, γαλλικής και αμερικανικής οικονομικής βοήθειας στον υπόδουλο ελληνισμό κατά τη διάρκεια του εθνικο-απελευθερωτικού αγώνα και των εξεγέρσεων που ακολούθησαν, κατέφταναν και οι ίδιοι, γυναίκες και άνδρες, σε μεγάλο ποσοστό, για να βοηθήσουν και να συμμετάσχουν στον εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα του ελληνισμού κατά του τουρκικού ζυγού. Οι γυναικείες μαρτυρίες, που ακολουθούν, αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα αυτού του φιλελληνικού ρεύματος.

Όμως, πριν ανατρέξουμε στις γυναικείες μαρτυρίες που εξετάζουν την *Ελληνικότητα*³, το ελληνικό στοιχείο, και τις σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι κι άλλοι λαοί υπέστησαν τις επιπτώσεις της υποδούλωσης στους Οθωμανούς, δηλαδή το δεσποτισμό, τους διωγμούς, τη μη-ανοχή της διαφορετικότητας, την ανελευθερία και τον κοινωνικο-θρησκευτικό ρατσισμό. Δεν υπέστη μόνο ο υπόδουλος Ελληνισμός τον

² Όσον αφορά στο "Greek Fever" βλ. Larrabee, Stephen A. (1957). *Hellas Observed. The American Experience of Greece 1775-1865*. New York University Press, Washington Square, New York. Επίσης, βλ. άρθρο της Ειρήνης Καμπερίδου (1993). «Ο Ελληνικός Πυρετός» της Αμερικής. Η συμμετοχή των φιλελλήνων στο εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα του 1821. *ΓΡΑΜΜΑ*, Griechische Zeitschrift für Deutschland und Europa, Attica Press, Frankfurt, τεύχος 2, Απρίλιος 1993, σελ. 38-39.

³ Αναλυτικότερα, σχετικά με την «Ελληνικότητα», βλ. Πατσαντάρας, Νικόλαος (2016). «...Ελληνικότητα και οικονομική κρίση», σελ. 512-522. Πρακτικά 5^{ου} Πανελληνίου Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ΕΚΕ), *Η Ελληνική Κοινωνία στο Σταυροδρόμι της Κρίσης-έξι χρόνια μετά*, Αθήνα.

αποκαλούμενο από την Αμερικανίδα περιηγήτρια Emma Raymond Pitman «εξευτελισμό» και «την απάνθρωπη καταπίεση των Τούρκων» (1881: 24, 44). Οι δυτικές περιηγήτριες ασχολούνται και με τους διωγμούς των Αρμενίων, των Εβραίων κ.ά. και τις προσπάθειές τους να διατηρήσουν την πολιτισμική τους ταυτότητα· τη γλώσσα τους, τη θρησκεία τους, τα ήθη και έθιμά τους. Οι γυναικείες μαρτυρίες μας παρέχουν ένα πρωτότυπο υλικό και για την καθημερινή ζωή των αποκαλούμενων από τους Οθωμανούς Τούρκους «κατώτερων» Μουσουλμάνων, των «ψευδο-Μουσουλμάνων» των Κούρδων, των Γιουρούκ, των Τατάρων και των Τσιγγάνων της Μικράς Ασίας.⁴ Διαπιστώνεται, για παράδειγμα, ότι οι Τσιγγάνοι αντιμετώπιζαν το χειρότερο κοινωνικό ρατσισμό· περιφρονούνταν πολύ περισσότερο. Η Fanny Janet Blunt (1878 Α')—η οποία έζησε περίπου 50 χρόνια στις Οθωμανικές επικράτειες— υποστηρίζει ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι πίστευαν ότι οι Τσιγγάνοι δεν ανήκουν στο *ανθρώπινο γένος*, πληροφορία που επιβεβαιώνει αργότερα και η Lucy Garnett (1895). Μολονότι είχαν εξισλαμισθεί, «οι αληθινοί πιστοί» τους απαγόρευαν το δικαίωμα να προσκυνήσουν στα τζαμιά και να θάβουν τους νεκρούς τους στα νεκροταφεία τους (Blunt 1878: Α', Garnett 1891). Η Blunt τονίζει, επίσης, ότι αρνούνταν στους Τσιγγάνους ακόμα και αυτό που όριζε η θρησκεία τους, κάτι που θα παρείχαν ακόμα και στα ζώα, την ελεημοσύνη:

«Η Τουρκική εθνολογία διαιρεί την ανθρωπότητα σε 77 ½ έθνη, οι Εβραίοι εκπροσωπούν το ½ και οι Τσιγγάνοι εξαιρούνται τελείως [...] Μην αρνηθείτε την ελεημοσύνη στους Μωαμεθανούς αλλά ούτε και στους Χριστιανούς, διότι ξεχωρίζουν από εμάς μόνο από το πάχος της φλούδας ενός κρεμμυδιού, αλλά, μη δίνετε τίποτα στους Τσιγγάνους (Chenguins) μήπως και ένα κομμάτι από την κατάρα που κρέμεται πάνω από τα κεφάλια τους πέσει πάνω στο δικό σας» (Blunt 1878: Α' 159-160).

Εδώ πρέπει να αναφερθεί ότι οι Κιρκάσιοι που μετανάστευσαν στην Τουρκία το 1864 αποκαλούνταν κανίβαλοι, επικίνδυνη φυλή, δειλοί, σκληροί, ψεύτες, αγράμματοι, κλέφτες, κακοποιοί, απατεώνες, ανυπότακτοι, αχάριστοι και χειρότεροι από τους Τσιγγάνους (Garnett 1891, Blunt, 1878: Α').

Από την άλλη πλευρά, η περιηγήτρια Maria Guthrie, η οποία ταξίδευε το 1795-1796 σε διάφορες περιοχές του Εύξεινου Πόντου, επισημαίνει ότι οι τιμωρίες για τους Αρμένιους, τους Εβραίους και τους Έλληνες ήταν πολύ πιο σκληρές από εκείνες που επιβάλλονταν από τους Οθωμανούς σε άλλες εθνότητες, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «για το παραμικρό παράπτωμα ή παράβαση τούς κάρφωσαν [κρεμούσαν] από τα αυτιά» (Guthrie, 1802: 30).

Οι περιηγήτριες του 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα επεξεργάζονται, λεπτομερέστατα, τους διωγμούς, τον εκφοβισμό, τις καθημερινές άνομες πράξεις, τις λεηλασίες, τις προσβολές και την τρομοκρατία που υφίσταντο οι μη-μουσουλμάνοι υπήκοοι της οθωμανικής επικράτειας. Χρησιμοποιούν όρους και εκφράσεις όπως: τρομοκρατία, τρόμος, φόβος, προνομιακός βιασμός, η αίσθηση του τρομερού φόβου, μαζικές σφαγές, η εξολόθρευση των Αρμενίων, διωγμοί, εκφοβισμοί, υποδούλωση και δουλεία. Εκείνες του 20^{ου} αιώνα χρησιμοποιούν όρους και εκφράσεις όπως ο αφανισμός όλων των στοιχείων που δεν ήταν ξεκάθαρα μουσουλμάνοι, λεηλασίες, βίαιες εκτοπίσεις, εξολόθρευση, βιασμοί, πρόσφυγες, βάνουσα βασιανιστήρια, εξόντωση, λιμοκτονία, Μεγάλες Σφαγές, η σφαγή του Ελληνισμού, η εξολόθρευση των Αρμενίων και άλλων εμπορικών λαών, κ.ά.

⁴ Όσον αφορά στους «στιγματισμένους μουσουλμάνους» (Blunt 1878: 159), τους «αδιάφορους πιστούς» (Garnett 1891: 346-354) και τους «ονομαστικά» ή «κατ' όνομα» μουσουλμάνους (Garnett 1891: 207), βλ. Καμπερίδου Ειρήνη (2002: Β').

1.1. Φυλετικές/εθνολογικές χρωματικές διακρίσεις: «το σκάνδαλο του ιερού χρώματος επάνω σε μία άπιστη γκιαούρησσα» (Harvey 1871)

Οι ιδιαίτερες αντιλήψεις των διάφορων υποτελών λαών περί ενδυματολογικής αισθητικής, όχι μόνο δεν έβρισκαν πρόσφορο έδαφος εφαρμογής εντός του πλαισίου της οθωμανικής επικράτειας, αλλά οι ποικιλότροπες, προς αυτήν την κατεύθυνση, απαγορεύσεις των Οθωμανών καταδεικνύουν, έντονα, φαινόμενα και περιπτώσεις κοινωνικών διακρίσεων και ρατσισμού. Οι μαρτυρίες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα εκθέτουν τις φυλετικές-χρωματικές διακρίσεις, τον «φυλετικό/εθνικό διαχωρισμό» (Pardoe 1837: 32) που επιβάλλονταν, επιβάλλονταν δια νόμου ή με άτυπες απαγορεύσεις στους Έλληνες, Αρμένιους και Εβραίους της οθωμανικής επικράτειας, σχετικά με τα χρώματα των ενδυμάτων και υποδημάτων τους και όχι μόνο. Χρωματολογικές διακρίσεις επιβάλλονταν και στις οικίες των υποτελών λαών ή των μη-μουσουλμάνων, γενικότερα. Λόγου χάρη, παρατηρείται ότι οι Έλληνες ήταν *υποχρεωμένοι* να φορούν μαύρα υποδήματα, σε αντίθεση με τα πολύχρωμα των Τούρκων και *εξαναγκάζονταν* να βάφουν τις οικίες τους με σκούρα χρώματα, όπως το καφετί. Απαγόρευαν, επίσης, στους Έλληνες, στους Αρμένιους και στους Εβραίους να φορούν το πράσινο χρώμα, επειδή θεωρούνταν ως το ιερό χρώμα του Προφήτη. Καμία περιηγήτρια δεν αναφέρει ότι οι χρωματικοί διαχωρισμοί ήταν ελεύθερη επιλογή των υπόδουλων λαών. Αντιθέτως, παρατηρούν ότι επιβάλλονταν δια νόμου ή με άτυπες απαγορεύσεις. Επίσης, αναρίθμητες είναι και οι μαρτυρίες που αφορούν στη χωροταξική διάκριση ή στη φυλετική διχοτόμηση (συνοικίες/οικιστικές ζώνες) σε πολλές περιοχές της οθωμανικής επικράτειας (Καμπερίδου 2007, 2014):

Η πρώτη περιηγήτρια που αναφέρθηκε στο θέμα των επιβαλλόμενων φυλετικών/εθνικών χρωματικών διακρίσεων ήταν η Lady Elgin (η σύζυγος του Λόρδου Έλγιν) η οποία βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη από το 1799 έως το 1802. Σε επιστολή της από την Κωνσταντινούπολη προς την μητέρα της σημειώνει, ότι οι ανοιχτόχρωμες και φωτεινές βαμμένες οικίες ανήκαν μόνο στους Τούρκους και εθεωρούντο αποκλειστικό τους προνόμιο, επισημαίνοντας ότι οι Έλληνες και οι Αρμένιοι ήταν «υποχρεωμένη» να βάφουν τις οικίες τους με καφέ χρώμα και οι Εβραίοι με μαύρο.

Στην Κωνσταντινούπολη, το 1836, η Αγγλίδα συγγραφέας και ζωγράφος Julia Pardoe παρατηρεί ότι, όλα τα σπίτια των «των ραγιάδων ή των υποτελών της Πύλης», επισημαίνοντας ότι έτσι αποκαλούνται οι Έλληνες και οι Αρμένιοι, ήταν βαμμένα με ένα μουντό κόκκινο ή μολυβδαίνιο χρώμα. Στη συνέχεια υπογραμμίζει, ότι τα πιο χαρούμενα και φωτεινά χρώματα, που προτιμούσαν οι Τούρκοι, «απαγορεύονταν» στους Έλληνες, στους Αρμένιους και στους Εβραίους, προσθέτοντας ότι οι Εβραίοι ήταν «υποχρεωμένοι» να βάφουν τα σπίτια τους αποκλειστικά μαύρα. Αναφέρει, επίσης, ότι όταν οι ραγιάδες υπερτερούσαν στην κοινωνική επίδειξη από τους Τούρκους αφέντες τους, προκαλούσαν την οργή τους, και έθεταν σε κίνδυνο την ζωή τους και τις περιουσίες τους. Έτσι, για να μην προκαλούν τους Τούρκους, «οι πιο ευκατάστατοι ραγιάδες που είχαν εξαιρετικά μεγάλες οικίες συνήθιζαν να τις βάφουν με δύο διαφορετικά χρώματα για να δίνουν την εντύπωση ότι επρόκειτο για δύο ξεχωριστές κατοικίες» (Pardoe 1838: 41-42).

Εκτός από τις φυλετικές-χρωματικές διακρίσεις, οι μη-μουσουλμάνοι ήταν υποχρεωμένοι να κατοικούν σε ξεχωριστές συνοικίες από τους μουσουλμάνους. Το 1840 η Frances Anne Emily Vane-Tempest, the Marchioness of Londonderry, επισημαίνει ότι *απαγορευόταν* στους Χριστιανούς, τους οποίους αποκαλούσαν «Φράγκους», να κατοικούν στην Κωνσταντινούπολη. Παρατηρεί, επίσης, ότι επειδή οι Τούρκοι ζούσαν με τον φόβο ότι μία ημέρα η Κωνσταντινούπολη θα έπεφτε στα χέρια των «γκιαούρηδων» αποφάσισαν να θάβουν τους νεκρούς τους στο νεκροταφείο του Σκούταρι που βρισκόταν στην Ασιατική πλευρά της Ευρώπης. Όταν έθαβαν έναν μουσουλμάνο εκεί, φύτευαν και ένα κυπαρίσσι και «*απαγόρευαν*» στους Αρμένιους οποιαδήποτε χρήση αυτών των δένδρων (Londonderry 1842).

Όσον αφορά στην *φυλετική/εθνική χωροταξική διχοτόμηση*, η Αγγλίδα περιηγήτρια Annie Jane Harvey (1871) μας πληροφορεί ότι στη διχοτομημένη πόλη της Σινώπης του Πόντου, το 1870, υπήρχαν δύο συνοικίες, στην μία κατοικούσαν οι Τούρκοι και στην άλλη οι Έλληνες. Μετά από την επίσκεψη της στην Ελληνική συνοικία της Σινώπης, όπου περιέγραψε τις κατοικίες, την ενδυμασία, τη «χορευτική μανία» και τα ήθη και έθιμα των Ποντίων, η Harvey επισκέφθηκε την Τουρκική συνοικία, και όπως παρατηρεί η ίδια, «βρέθηκα ανάμεσα σε πραγματικούς Πιστούς, ανάμεσα σε παραδοσιακούς Μουσουλμάνους» οι οποίοι την υποδέχτηκαν με καταφρονητικά βλέμματα, επειδή φορούσε πράσινο ένδυμα, και αναγκάστηκε να κρυφτεί για να αποφύγει τις επιπτώσεις που μπορεί να προκληθούν από «το σκάνδαλο του ιερού χρώματος επάνω σε μία άπιστη γκισούρησσα» (1871: 280-281).

Στην αγορά υποδημάτων της Κωνσταντινούπολης, το 1836, η Αγγλίδα περιηγήτρια Julia Pardoe επισημαίνει ότι υπήρχε «ένα είδος φυλετικού διαχωρισμού», «ένας νόμος στην Κωνσταντινούπολη», που καθόριζε το χρώμα των υποδημάτων που ήταν «υποχρεωμένο» κάθε έθνος να φοράει (Pardoe 1838: 32). Μας πληροφορεί, ότι οι Τούρκοι και οι Τουρκάλες φορούσαν υποδήματα, μπότες και παντόφλες με χρώμα ανοιχτό κίτρινο μαροκέν, οι Αρμένιοι και οι Αρμένισσες βυσσινή, οι Εβραίοι και οι Εβραίες μοβ, και οι Έλληνες και Ελληνίδες μαύρο. Επιπλέον, παρατηρείται ότι «απαγορευόταν αυστηρά» στους μη-Μουσουλμάνους να φορούν το πράσινο χρώμα, επειδή εθεωρείτο το χρώμα του Προφήτη.

Στο Σκούταρι, το 1844 -1845, η Αγγλίδα συγγραφέας-ποιήτρια Felicia Skene (1847), υπογραμμίζει ότι οι Τούρκοι, σε αντίθεση με του δυτικούς, ποτέ δεν φορούσαν μαύρα ενδύματα, αλλά μόνο χαρούμενα και φωτεινά χρώματα, ακόμα και στις κηδείες. Συμβουλεύει τους δυτικούς να αποφεύγουν να φορούν πράσινα ενδύματα και πράσινα υποδήματα, έτσι ώστε να μην προκαλούν την οργή των Μουσουλμάνων και θέτουν σε κίνδυνο την ζωή τους.

Στην Κωνσταντινούπολη, το 1842, η Αυστριακή περιηγήτρια Ida Laura Pfeiffer (1852) μας πληροφορεί ότι μόνο οι Τουρκάλες, οι χανούμ—δηλαδή οι ελεύθερες Μουσουλμάνες, έγγαμες και μη—φορούσαν το πράσινο χρώμα, το οποίο εθεωρείτο ιερό και συμβουλεύει τους δυτικούς να αποφεύγουν αυτό το χρώμα.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας παρέχει στην συνέχεια η Melek Hanum (1873), πρώτη σύζυγος του Μεγάλου Βεζίρη της Τουρκίας, Κιμπριζλί Μεχεμέτ Πασά, το πράσινο εθεωρείτο ιερό χρώμα, γιατί ήταν το χρώμα του Προφήτη Μωάμεθ, που λίγοι είχαν το δικαίωμα να φορούν. Η Μελέκ Χανούμ (πρώην Marie Dejean), η οποία δραπέτευσε από το χαρέμι και την Τουρκία το 1865 και έφτασε στην Ελλάδα το 1866) επισημαίνει, επίσης, ότι ο σύζυγός της, ο Μεγάλος Βεζίρης της Τουρκίας και η κόρη τους, η Αϊσία Χανούμ, είχαν το δικαίωμα να φορούν το πράσινο. Η ίδια όμως δεν είχε αυτό το δικαίωμα, επειδή στην καταγωγή της υπήρξε *γκισούρησσα* και *άπιστη*.

2. Η Αρμενοκτονία της Κωνσταντινούπολης το 1896: «όλοι οι Χριστιανοί κινδύνευαν», «φρικτό ανθρωποκυνηγητό», «λουτρό αίματος»

Στο έργο της *Είκοσι-έξη Χρόνια στο Βόσπορο (1881-1907)* η Αγγλίδα συγγραφέας Dorina L. Neave, ως αυτόπτης μάρτυς των βιαιοπραγιών που διαπράττονταν, χρησιμοποιεί κατ' επανάληψη τους όρους τρομοκρατία (terrorism) και τρόμο (terror). Περιγράφει την κατάσταση που επικρατούσε στην Τουρκία το 1881-1896 και στη συνέχεια τη «Μεγάλη Σφαγή» και τις «μαζικές δολοφονίες» των Αρμενίων, που ξεκίνησαν στις 26 Αυγούστου του 1896 στην Κωνσταντινούπολη.

Φανερά συγκλονισμένη, επισημαίνει ότι όλοι οι δρόμοι ήταν «βαμμένοι στο αίμα και γεμάτοι από πτώματα ανδρών, γυναικών και παιδιών που είχαν δολοφονηθεί κατά χιλιάδες, τα οποία -μαζί με όσους/ες είχαν τραυματιστεί και ήταν ακόμα ζωντανοί- τα τοποθετούσαν σε καρότσια και τα πετούσαν στη θάλασσα του Μαρμαρά. Οι εκπρόσωποι των δυτικών δυνάμεων, φοβούμενοι ότι όλοι οι χριστιανοί θα δέχονταν επίθεση, ναύλωσαν εμπορικά

πλοία, που ήταν αγκυροβολημένα στο λιμάνι, επιβιβάζοντας έναν μεγάλο αριθμό των υπηκόων τους. Η Neave, η οποία ζούσε στο Κανδήλι, φέρνει στο φως τις προσπάθειες των Αρμενίων να κρυφτούν και ν' αποδράσουν: τα ανθρώπινα όντα που κρέμονταν από τα κατάρτια και τα ξάρτια των πλοίων, για να διαφύγουν τον κίνδυνο ή πλημμύριζαν τις βάρκες, για να βρουν αλλού καταφύγιο.

«Ήταν 26 Αυγούστου 1896, μία ημέρα, που επειδή ήταν και τα γενέθλιά μου, θα την θυμάμαι έντονα σε όλη μου τη ζωή [...] Ένας γνωστός μας Αρμένιος του χωριού (Κανδήλι) εισχωρεί πανικόβλητος μέσα στο σπίτι μας, και χειρονομώντας έντρομος ανακοινώνει ότι Μεγάλη Σφαγή ξεκίνησε στην Κωνσταντινούπολη, και ότι *όλοι οι Χριστιανοί κινδύνευαν* [...] Επικρατούσε ένα τρομερό καθεστώς τρομοκρατίας [...] Η κυριαρχία του Τρόμου στην Τουρκία σκανδάλιζε και συγκλόνηζε ολόκληρο τον κόσμο [...] ξαναφέροντας στη μνήμη τους χειρότερους Τρόμους του Μεσαίωνα» (Neave 1933: 174-175)

Για πολλά χρόνια, όπως υποστηρίζει η Neave, συνέβαιναν έντονες αναταραχές στη Μικρά Ασία μεταξύ των Τούρκων και των Χριστιανών υπηκόων. Αναφέρει, επίσης, τη φυλάκιση χιλιάδων Αρμενίων στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας (πριν από τη μεγάλη σφαγή στην Κωνσταντινούπολη, το 1896) και υποστηρίζει ότι οι Αρμένιοι πρόσφυγες που έφταναν στην Κωνσταντινούπολη μετέφεραν συγκλονιστικές μαρτυρίες για τις φρικαλεότητες που διαπράττονταν, αλλά απαγορευόταν αυστηρά να δημοσιευτεί στις εφημερίδες της εποχής κάθε σχετική αναφορά. Ωστόσο, κανένας δεν πίστευε ότι οι σφαγές και οι βιαιοπραγίες που διαδραματιζόνταν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας θα έφταναν και στην Κωνσταντινούπολη, το 1896: «Μας προειδοποίησαν ότι κάποια μέρα όλοι οι Χριστιανοί θα έπεφταν θύματα μιας Γενικής Σφαγής. Όταν έφτασε αυτή η ημέρα, μόνο τότε καταλάβαμε όλο τον τρόπο/τρομοκρατία που βίωναν οι Αρμένιοι» (Neave 1933: 167).

Αναλυτικότερα, η Neave, αναφερόμενη στην κατάσταση που επικρατούσε στην Τουρκία το διάστημα 1881-1896, εξετάζει αρχικά τις «μαρτυρίες του τρόμου» των Αρμενίων προσφύγων της Μικράς Ασίας το έτος 1889 και στο διάστημα από το 1894 ως το 1896. Στη συνέχεια, επικεντρώνεται στο θέμα της γενοκτονίας στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1896, το οποίο χαρακτηρίζει ως «μία γενική σφαγή» (a general massacre) και περιγράφει τις «σκηνές τρομοκρατίας» που διαδραματιζόνταν ασταμάτητα επί δύο μερόνυχτα στις οικίες και στα καταστήματα των Αρμενίων, καθώς και στους δρόμους του Γαλατά, του Πέραν, του Σταμπούλ, του Κανδήλι κ.α.

Ως αυτόπτης μάρτυς της «Μεγάλης Σφαγής» των Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη, στις 26 και 27 Αυγούστου του 1896, περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες «το προσκίνηιο των σφαγών», το «φρικτό ανθρωποκνηγητό», «το λουτρό αίματος», τους εμπρησμούς, τις λεηλασίες, τους πρόσφυγες και την εξαφάνιση και εξάλειψη των πτωμάτων των Αρμενίων. Οι αφηγήσεις της Neave καταδεικνύουν τις εισβολές, τις λεηλασίες και τους εμπρησμούς των Τούρκων στις οικίες των Αρμενίων, τις οποίες προηγουμένως είχαν σημαδέψει με το σύμβολο του σταυρού, έτσι ώστε να εντοπίζονται από τον εξαγριωμένο τουρκικό όχλο:

«Όπου έβλεπαν Αρμένιους τους κυνηγούσαν• μέσα στα σπίτια, επάνω στις στέγες ή τους σκότωναν μέσα στις εκκλησίες, όπου κρύβονταν για να σωθούν. Ένα από τα πιο συγκλονιστικά στοιχεία αυτών των βάρβαρων σφαγών ήταν ότι δε δολοφονήθηκε κανένας άλλος χριστιανός, εκτός από εκείνους που ανήκαν στο αρμενικό έθνος. Προφανώς, επεδίωκαν την εξόντωση αυτού του δύστυχου λαού, που αποτελούσε το πλουσιότερο και το πιο προοδευτικό τμήμα του πληθυσμού, αλλά ήταν για τους Τούρκους ο πιο ενστικτώδης και μισητός εχθρός τους...» (Neave 1933: 177-178).

Όταν έληξε η σφαγή των Αρμενίων, όπως επισημαίνει η Neave, ο σουλτάνος Αμππούλ Χαμίτ εξέδωσε ένα φερμάνι, σύμφωνα με το οποίο, οι επιζήσαντες Αρμένιοι έπρεπε να φύγουν

από τη χώρα μέσα σε είκοσι τέσσερις ώρες, ενώ οι περιουσίες τους κατασχέθηκαν από την τουρκική κυβέρνηση.

Απαγορεύτηκε αυστηρά να δημοσιευτεί στις εφημερίδες της εποχής κάθε σχετική αναφορά. Εξάλλου, επικίνδυνη θεωρούνταν οποιαδήποτε συζήτηση στις σφαγές, στους εμπρησμούς, στους διωγμούς και στις λεηλασίες. Εξηγεί ότι, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της σφαγής των Αρμενίων στην Κωνσταντινούπολη στις 26 και 27 Αυγούστου το 1896, αλλά και με την λήξη αυτής της *μαζικής εξόντωσης ενός λαού*, ο σουλτάνος είχε απαγορέψει την αποστολή οποιουδήποτε τηλεγραφήματος από την Τουρκία στο εξωτερικό και οποιαδήποτε δημοσιοποίηση των γεγονότων (Neave 1933).

Σε αυτό το σημείο οφείλουμε να αναφέρουμε ότι οι πρώτες σφαγές των Αρμενίων καταγράφονται το 1889. Ακολουθούν νέες βιαιοπραγίες και μία «Αρμενοκτονία» σε μικρότερη κλίμακα τα έτη 1894-1896 που κατέληξαν στη μεγάλη γενοκτονία των Αρμενίων το 1915, για να ολοκληρωθούν με τον αφανισμό αυτής της εθνότητας από την Τουρκία, το 1920 (Φωτιάδης 1993).

2.1. «Η Αίσθηση του Τρομερού Φόβου»

Για να περιγράψει την κατάσταση των Αρμενίων και των Ελλήνων του Πόντου και της Μικράς Ασίας, η Blanche Norton (1922), Αμερικανίδα περιηγήτρια γιατρός του Near East Relief στην Τραπεζούντα, στην Κερασούντα, στην Κωνσταντινούπολη, στο Καραχισάρ, και στο Πουλαντζάκ— σε άρθρο της που δημοσιεύτηκε 4 Απριλίου του 1922 με τίτλο ο «Ο Κουτσός Δήμαρχος της Κερασούντας»⁵-- χρησιμοποιεί όρους όπως: η αίσθηση του τρομερού φόβου, η τρομοκρατία, ο συνεχής τρόμος, η Φρίκη των Αρμενίων (the Armenian Horror), ο αφανισμός όλων των στοιχείων που δεν ήταν ξεκάθαρα μουσουλμάνοι, η δικτατορία, το μίσος, η εξολόθρευση, οι σφαγές, οι βιασμοί, οι πρόσφυγες, τα βάνουσα βασανιστήρια, οι βίαιες εκτοπίσεις, η εξόντωση, η περιφρόνηση, η εχθρότητα και η λιμοκτονία (1922: 285-290, 328).

Η Norton επικεντρώνεται και στο θέμα της καθημερινής *ψυχολογικής τρομοκρατίας* που επικρατούσε μετά την περίοδο των «μεγάλων σφαγών» (της γενοκτονίας των Αρμενίων) και καταλήγοντας καταδικάζει για τον αφανισμό όλων των στοιχείων που δεν είναι μουσουλμάνοι ή ξεκάθαρα μουσουλμάνοι, όχι μόνο τους Τούρκους, αλλά «την ιμπεριαλιστική Βρετανία, την ιμπεριαλιστική Γαλλία, την ιμπεριαλιστική Ελλάδα και την αδιάφορη Αμερική» (Norton 1922).

Την ίδια περίοδο, η Αγγλίδα δημοσιογράφος-περιηγήτρια Lady Dorothy Mills, από την Άγκυρα, γράφει:

«Ο Τούρκος έχει αποδειχθεί ότι είναι άνθρωπος του πολέμου [...] έχοντας κερδίσει με πόλεμο μια χώρα, νομίζει ότι εκείνη μπορεί να διοικηθεί μόνη της. Στην περίπτωση των Αρμενίων, των Ελλήνων και άλλων λαών με έντονη εμπορική δραστηριότητα, που συνέβαλλαν στη μεγάλη ευημερία της Τουρκίας, ο Τούρκος, απλά, ικανοποιήθηκε πετώντας τους στη θάλασσα, αντί να τους χρησιμοποιήσει προς όφελός του και να εκμεταλλευτεί τα χαρίσματά τους ή τις ικανότητές τους στο εμπόριο [...]» (Mills χ.χ.έ.: 35-36).

⁵ Επίσης, βλ.: Καμπερίδου, Ε. (2008). Ο Κουτσός Δήμαρχος της Κερασούντας» και η Κυριαρχία της Τρομοκρατίας στην Τουρκία. *Φιλοσοφία & Παιδεία, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Ένωσης Καθηγητών για την Προαγωγή της Φιλοσοφίας στην Εκπαίδευση (ΕΚΔΕΦ)*, 47-48: 44-49.

3. «Ο Υποτελής Έλληνας της Τουρκίας», το «φιλότιμο» και η «παλικαριά»

Δεν ήταν καθόλου σοφό για τους Έλληνες να πάρουν την πρώτη θέση ανάμεσα στους εμπόρους της Ανατολής, προκαλώντας με αυτόν τον τρόπο την ζήλια των εμπόρων των Ευρωπαϊκών χωρών, τους οποίους έχουν ξεπεράσει με τις ανώτερες επιχειρηματικές τους ικανότητες [...] Δεν είναι ότι οι Έλληνες κλέβουν ή εξαπατούν περισσότερο από τις εμπορικές χώρες. Είναι, απλώς, ότι βγάζουν περισσότερα χρήματα με τον ίδιο βαθμό απάτης [...] Ο υποτελής Έλληνας της Τουρκίας έχει τα ελαττώματά του. [...] . Εντούτοις, αυτά είναι τα ελαττώματα μιας φυλής μακροχρόνια υποδουλωμένης, που τώρα αφυπνίζεται στην αίσθηση μιας Μεγάλης Καταγωγής. [...] Αυτά τα ελαττώματα θα εξαφανιστούν με την εξάπλωση της παιδείας και την επαναφορά της ελευθερίας, που στερείται πολύ καιρό... (Blunt 1878: Α', μτφρ. Ει. Καμπερίδου 2007: 34.)

Οι περιηγήτριες επεξεργάζονται με περίσσια λεπτομέρεια θέματα όπως «το ελληνικό επιχειρηματικό δαιμόνιο» και εξυμνούν την «ανώτερη μεγαλοφυΐα των Ελλήνων», επισημαίνοντας επανειλημμένα ότι οι υποτελείς Έλληνες «διψούσαν για βελτίωση», «για μάθηση και γνώση». Περιγράφουν τον υπόδουλο ελληνισμό ως «την καλύτερη φυλή της Τουρκίας» και ως «ισχυρό και προοδευτικό λαό» με «ανεπτυγμένο πατριωτισμό» (Craven 1789, Blunt 1878:Α', Medberry 1853).

Διακρίνουν ότι επρόκειτο για έναν ανυπότακτο λαό, με ιστορική μνήμη, πατριωτικό πνεύμα και τάση για αντίσταση και εξέγερση, υπογραμμίζοντας κατ' επανάληψη ότι όλα τα σφάλματα και ελαττώματα των Ελλήνων οφείλονταν στην κακοδιοίκηση των Τούρκων. Συγκρίνουν τους Έλληνες με τα αρχαία γλυπτά και υποστηρίζουν ότι πρόκειται για έναν λαό που έχει κληρονομήσει το κάλλος των αρχαίων προγόνων του. Εκτιμούν, επίσης, ότι οι Έλληνες, σε αντίθεση με τους Τούρκους, σέβονται το γυναικείο φύλο και πλέκουν το εγκώμιο του κάλλους των Ελληνίδων, παρατηρώντας, μεταξύ άλλων, ότι οι Ελληνίδες διατηρούν την αρχαία ελληνική ενδυμασία, την επιδεξιότητα στον αργαλειό όπως αναφέρεται και στα έπη του Ομήρου και χορεύουν σαν την αρχαία θεά Άρτεμη (Montagu 1718, Craven 1789, Demont 1821, Yeardley 1835, Pardoe 1837: Α', Pfeiffer 1852, Blunt 1878: Α').

Σχετικά με την επιχειρηματικότητα των Ελλήνων, η Αγγλίδα περιηγήτρια Emily A. Beaufort (1861) υποστηρίζει ότι οι Έλληνες είναι εξαιρετικά εργατικοί και καλοί επιχειρηματίες. Η Fanny Janet Blunt παρατηρεί ότι οι υπόδουλοι Έλληνες διαθέτουν «επιχειρηματικό και φιλόδοξο πνεύμα», προσθέτοντας ότι έχουν και «φιλότιμο». Εξάλλου, η Blunt διακρίνει ότι οι Έλληνες εμφανίζουν «μεγάλη ματαιοδοξία, παλικαριά (“palikarism”, “palikar”) και υπερφίαλη αλαζονεία [...], είναι διακριτικοί, υπερβολικά ευαίσθητοι, αγαπούν το κέρδος, αλλά δεν είναι τσιγκούνηδες ή φιλάργυροι.» Επισημαίνει, επίσης, ότι ο Έλληνας βρίσκεται σε κάθε γωνιά της Τουρκίας είτε ως γιατρός είτε ως δικηγόρος είτε ως δάσκαλος. Σε μικρότερη κλίμακα, εργάζεται σε κάθε πόλη και χωριό ως μικροέμπορος, κτίστης, ξυλουργός, υποδηματοποιός και μουσικός (Blunt 1878: Α' 37, 47, 54).

Οι γυναικείες μαρτυρίες που ακολουθούν, αποτελούν αντιπροσωπευτικό δείγμα του προαναφερθέντος φιλελληνικού ρεύματος, του *Ελληνικού Πυρετού* των δυτικών περιηγητριών του 17^{ου}, 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα· της ιδιαίτερης ευαισθητοποίησης για εκείνους που θεωρούσαν απογόνους των αρχαίων Ελλήνων:

Ως απογόνους των αρχαίων Ελλήνων περιγράφει τους Αθηναίους του 17^{ου} αιώνα η Σουηδή περιηγήτρια Anna Akerhjelm, η οποία συνόδευε, ως κυρία επί των τιμών, την κόμισσα Countess Koenigsmaark (Kathryn Carlotta de la Cardie), σύζυγο του Κόμη Koenigsmaark, σ' όλες τις περιηγήσεις της. Η Anna Akerhjelm, σε επιστολή της προς τον αδελφό της, με ημερομηνία 18 Οκτωβρίου 1687, γράφει: «Ήθελα να ξέρω, αγαπητέ αδελφέ, πώς σας φαίνεται

που βρίσκομαι τώρα στην Αθήνα, στην πόλη αυτή που είναι η πηγή όλων των πολιτισμών, όπως και του ρωμαϊκού. Αλλά, αν θέλετε να σας πω την αλήθεια, οι γηγενείς δε γνωρίζουν περί των προγόνων τους όσα οι ξένοι.» Η Akerhjelm και η Countess Koenigsmaark συνόδευσαν τον κόμη Koenigsmark στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του και έγιναν μάρτυρες της κατάληψης της Αθήνας από τους Βενετούς και της καταστροφής του ναού της Αθηνάς (Καμπερίδου 2014).

Η Celine (Countess Stephano), που βρισκόταν στη Χίο το 1817 και επέστρεψε το 1827, πέντε χρόνια μετά την Σφαγή του 1822, γράφει:

«Αλίμονο! Κακότυχη χώρα! Πέντε χρόνια αργότερα, ήταν η μοίρα σου να πέσεις από τη βάρβαρη χαντζάρα του Τούρκου, ενώ οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις παρακολουθούσαν παγερά ασυγκίνητες. Θυσιάστηκες, εν ψυχρώ, στον βωμό της πολιτικής ισορροπίας και αφέθηκες να καταστραφείς, παρά τον ευγενή πατριωτισμό των ηρωικών παιδιών σου. Ο ισλαμισμός, αυτή η ανωμαλία στον πολιτισμό του σύγχρονου κόσμου, είναι αδυσώπητος και η μολυβιά του χαντζάρα καταστρέφει τη μεγαλοφυΐα τού πιο ευγενικού έθνους στη γη. Η κατακτημένη Ελλάδα συνήθισε τον ζυγό της δουλείας και η πρόσφατη απελευθέρωσή της δεν θα την επαναφέρει, για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, στην κατάσταση που βρισκόταν πριν από τη βάρβαρη κυριαρχία των Τούρκων. Όταν επισκέφτηκα ξανά τον τόπο όπου αναπαύεται η μητέρα μου και μιλούσαν η γλώσσα των προγόνων μου, [...] η γενέτειρά μου, η δύστυχη Χίος, αιμορραγούσε ακόμα από τις πληγές που της προκάλεσε ο σκληρός κατακτητής (Celine 1849: A' 34-35).

Η Αγγλίδα περιηγήτρια Anna Vivanti, που επισκέφτηκε τη Χίο το 1865, παρατηρεί, φανερά συγκλονισμένη, ότι ακόμα και τότε το νησί δεν είχε συνέλθει από τις επιπτώσεις της Σφαγής του 1822 και προσθέτει:

Αχ! Ωραία και δύστυχη Χίος, τόσο βάνουσα καταπιεσμένη από τους Τούρκους που φοβούμενοι το θαρραλέο και τολμηρό πνεύμα των κατοίκων σου το οποίο έχει τόσο συχνά εκδηλωθεί με τις εξεγέρσεις και, εξαιτίας αυτών, έχουν υποφέρει τόσο πολύ [...] Εύχομαι ο άσπλαχνος Τούρκος να διωχτεί σύντομα από τις χαμογελαστές ακτές σου» (Vivanti 1865: 29-31).

Στη Μυτιλήνη, το 1859, η Αγγλίδα περιηγήτρια Emily A. Beaufort (1861) υπογραμμίζει: «Σήμερα η Μυτιλήνη βρίσκεται κάτω από το βαρύ σύννεφο της Τουρκικής κατοχής [...] η μισοί κάτοικοι του νησιού είχαν σκοτωθεί στον Ελληνικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας και στις τρομακτικές σφαγές εκείνης της περιόδου, που πουθενά αλλού δεν διαπράχτηκαν με τόση βαρβαρότητα.»

Η Αμερικανίδα περιηγήτρια Emma Raymond Pitman (1881: 24) υπογραμμίζει:

Οι επαρχίες της Ελλάδας, ακόμα και τώρα [το 1881], βρίσκονται κάτω από την καταπίεση ενός κατακτητή με επακόλουθο να είναι ανυπόμονες και ανήσυχες. Η τουρκική καταπίεση είναι αντίθετη με τον ελληνικό πολιτισμό. Τα δύο δεν μπορούν να συνταυτιστούν, όπως δεν μπορούν να συνταυτιστούν το Σκοτάδι και το Φως. Οι σύγχρονοι αναγνώστες, που δεν γνωρίζουν αρχαία ιστορία, δεν μπορούν να καταλάβουν ότι ένα εξαιρετικά μεγάλο τμήμα της Τούρκικης Αυτοκρατορίας κάποτε ανήκε στην Ελλάδα.»

Καταγγέλλοντας, στη συνέχεια, την επικρατούσα «τουρκική αναρχία» και «τον εξευτελισμό» των υποτελών λαών, η Αμερικανίδα περιηγήτρια συμπεραίνει ότι οι Έλληνες έχουν παιδεία, είναι αρκετά μορφωμένοι και αγαπούν πολύ την ελευθερία, ώστε να υφίστανται στωικά την απάνθρωπη καταπίεση των Τούρκων και την κακοδιοίκηση της χώρας τους (Pitman 1881).

Στην εισαγωγή του δίτομου έργου της για τους *Λαούς της Τουρκίας* η Fanny Janet Blunt (1878: A')—κόρη του Άγγλου πρέσβη στη Κωνσταντινούπολη και, αργότερα, σύζυγος του Άγγλου πρέσβη στη Θεσσαλονίκη—επισημαίνει έντονα ότι η μακρόχρονη εμπειρία και

παραμονή της στις Οθωμανικές επικράτειες δεν αφήνουν αμφιβολία για την εγκυρότητα των απόψεών της «περί της ανωτερότητας των Ελλήνων σε σύγκριση με άλλους λαούς. Παρόλα αυτά, δεν υπάρχει άλλος λαός στην Οθωμανική επικράτεια για τον οποίο συνηθίζεται να μιλούν με τόση δυσπιστία και περιφρόνηση» (1878: Α' xv-xvi).

Δεν έχω τίποτα να πω εδώ για τους κατοίκους της ελεύθερης Ελλάδας (Hellas). Έχω να διηγηθώ μόνο ό,τι γνωρίζω προσωπικά για το χαρακτήρα και τη θέση των υπόδουλων Ελλήνων της Τουρκίας. Εκείνοι, αν και συμμετείχαν στην εθνική προσπάθεια του 1821-1822, μοιράστηκαν λίγους από τους καρπούς της. Οι Έλληνες της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Θράκης δεν απέκτησαν την ελευθερία που απέκτησαν οι κάτοικοι της ελεύθερης Ελλάδας και η κατάσταση τους ελάχιστα βελτιώθηκε. [...] Ο πατριωτισμός είναι πολύ ανεπτυγμένος στους Έλληνες χωρικούς, οι οποίοι έχουν απόλυτη συνείδηση του όρου πατρίς (patris) και διδάσκονται να έχουν κατά νου ότι, πριν από μισό αιώνα, η ελεύθερη Ελλάς (Hellas) αποτελούσε τμήμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και ότι οι κάτοικοί της, όπως και οι ίδιοι, ήταν υπόδουλοι και χρωστούν την ελευθερία, που τώρα απολαμβάνουν, στην αυτοθυσία και στην ατομική τους προσπάθεια (Blunt 1878: Α' 35-37, 39-40).

Η Αγγλίδα περιηγήτρια Julia Pardoe (1837: Α' 84-85) υποστηρίζει ότι «η ζώδης δύναμη που έχει υποδουλώσει τους Έλληνες δεν τους έχει υποτάξει. Το ηθικό τους φρόνημα παραμένει ακμαίο και αμείωτο και είναι αμφίβολο ότι μπορεί κάποτε να συντριβεί.» Όσον αφορά στους Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, το 1836, η Pardoe εντυπωσιάζεται, όπως παρατηρεί η ίδια, από την πολιτιστική τους πρόοδο, το πάθος τους, την ανυπότακτη συμπεριφορά τους, την αγάπη τους για τα ταξίδια και την ηθική τους υπόσταση η οποία δεν τους επέτρεψε να γίνουν θύματα της ζήλειας. Σημειώνει, επίσης, ότι κάθε Έλληνας είναι ένας επιδέξιος διπλωμάτης που πάντα ενεργεί εγκαίρως (Pardoe 1837: Α' 157).

Η Αμερικανίδα ιεραπόστολος Mary Briscoe Baldwin, σε επιστολή της από την Κρήτη το 1866, μας πληροφορεί ότι οι Έλληνες που ήταν υποχρεωμένοι να υφίστανται την καταπίεση του κατακτητή και ζητούσαν ένωση με την Ελλάδα, εξεγέρθηκαν κατά της αβάσταχτης καταπίεσης της τουρκικής κυβέρνησης. Όσον αφορά στους κρυπτοχριστιανούς της Κρήτης, αναφέρει ότι υπήρχαν Έλληνες χριστιανοί που είχαν αναγκαστεί να εξισλαμιστούν, για να αποφύγουν τον θάνατο, τη λεηλασία και την τυραννία (Pitman 1881: 173-175).

3.1. «Δυστυχώς, οι πόλεις είναι γεμάτες Έλληνες»

Δεν εξυμνούν τον ελληνισμό όλες οι δυτικές περιηγήτριες· ακόμα και οι φιλελληνίδες αναφέρουν τα «ελατώματα» των Ελλήνων: περιγράφονται ως «δουλοπρεπείς» και «ευέλικτοι», ως το «επικίνδυνο», «θανάσιμο», «εγωιστικό», «ανυπότακτο», «ταραχοποιό» και «εγκληματικό» ελληνικό στοιχείο, με τάση για «αντίσταση και εξέγερση», όπως οι Έλληνες της Κύπρου που αποτελούν «μόνιμο αγκάθι στο πλευρό της Αγγλίας» κ.ά. (Καμπερίδου 2014). Σ' αυτό το σημείο είναι σκόπιμο ν' αναφέρουμε ότι οι γυναικείες μαρτυρίες-περιγραφές διαφέρουν ανάλογα με την ιδεολογία, τις αποικιοκρατικές αντιλήψεις, τις πολιτικές θέσεις και τις κοινωνικές προκαταλήψεις των περιηγητριών.

Η Ελβετή περιηγήτρια Louise Demont, που επισκέφτηκε την Αθήνα και διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας το 1816, αποκαλεί τους Έλληνες «τα επιδέξια και πανούργα παιδιά της αγραμματοσύνης, δημιούργημα της δουλείας» (1821: 418).

Ως ανήθικους, άθεους, ύπουλους και εκδικητικούς, περιγράφει τους Έλληνες της Ζακύνθου, το 1833-1834, η Αγγλίδα ιεραπόστολος Martha Yeardley, η οποία υποστηρίζει, επίσης, ότι εμφάνιζαν μία «ανυπότακτη συμπεριφορά», παρόλο που πήγαιναν στις εκκλησίες και αυτοαποκαλούνταν χριστιανοί (1835: 30-32).

Οι Αγγλίδες Emily Beaufort και Fanny Janet Blunt διακρίνουν «κάτω από το σύννεφο της Τουρκοκρατίας» μία «έλλειψη τιμιότητας στις συναλλαγές των Ελλήνων. Εντούτοις,

υποστηρίζουν ταυτόχρονα ότι τα ελαττώματα των Ελλήνων οφείλονταν στην κακοδιοίκηση των Τούρκων και στην καταπίεση που δέχονταν από τον τουρκικό ζυγό (Beaufort 1861: 148-149, Blunt 1878: Α' 57, 61).

Ως «δουλοπρεπείς» χαρακτηρίζει τους Έλληνες η πρώτη σύζυγος του Μεγάλου Βεζίρη της Τουρκίας, Μελέκ Χανούμ (πρώην Marie Dejean Millingen), η οποία έζησε 30 χρόνια στα χαρέμια της Κωνσταντινούπολης και στα βάθη της Μικράς Ασίας:

Μεταξύ των Τούρκων και των Ελλήνων δεν υπάρχει το παραμικρό ίχνος αγάπης. Οι Τούρκοι ικανοποιούνται όταν εξασφαλίζουν τις υπηρεσίες των Ελλήνων, αφού οι άνθρωποι αυτοί είναι τόσο ευπροσάρμοστοι, εξυπηρετικοί και δουλοπρεπείς. Στην Κωνσταντινούπολη, που βρίσκεται πληθώρα Ελλήνων και η επιρροή τους γίνεται αισθητή, υπάρχει μικρότερη ειλικρίνεια και λιγότερο έντιμες συναλλαγές συγκριτικά με τις επαρχίες. Το προσωπικό συμφέρον είναι ο σύνδεσμος που φέρνει τους δύο σε συνεργασία, αλλά στην ουσία ο Έλληνας μισεί τον Τούρκο και ο Τούρκος μισεί τον Έλληνα (Melek Hanum 1873: 19-20).

Όσον αφορά στην Ελληνική παροικία του Φαναριού, το 1836, η Julia Pardoe (1838) παρατηρεί ότι οι Φαναριώτες μισούσαν τους Τούρκους αφέντες τους. Εντούτοις, υποστηρίζει ότι ανάμεσα στους Φαναριώτες υπήρχαν πολλοί κατάσκοποι και συνεργάτες της τουρκικής κυβέρνησης και προσθέτει ότι κάθε Φαναριώτης είχε την τιμή του και μπορούσε να εξαγοραστεί. Σημειώνει, επίσης, ότι κατά κάποιον τρόπο είχαν κερδίσει την εμπιστοσύνη των Τούρκων, αλλά μόνο εν μέρει:

Ο Έλληνας θα ήταν επικίνδυνος, αν όχι θανάσιμος εχθρός του μουσουλμάνου αφέντη του, εάν δεν είχε την αχίλλειο πτέρνα του. Οι Έλληνες δεν είναι ειλικρινείς ούτε μεταξύ τους. Ζούνε σε μία ατμόσφαιρα κρυψίνοιας και υποκρισίας, και η ζήλεια είναι η τροφή τους [...] η ανοχή της κυβέρνησης του Σουλτάνου τους έχει παραχωρήσει ένα κατώτερο δικαστικό αξίωμα (a magistracy) και μία εκκλησιαστική δύναμη σαν να είναι ελεύθερος λαός [...] αλλά εκείνοι επικεντρώνονται σ' έναν αγώνα εξουσίας μεταξύ τους [...] Η ελληνική αποικία του Φαναριού αποτελεί το επίκεντρο της ίντριγκας και ο καθένας κατασκοπεύει τον γείτονά του• εδώ ο Έλληνας μάχεται τον Έλληνα και ο πόλεμος είναι θανάσιμος. Πατριάρχες και Αρχιεπίσκοποι εκθρονίζονται ή εξορίζονται ...» (Pardoe 1837: Α' 157-160).

Η Ελληνική κοινωνία της Κωνσταντινούπολης, όπως παρατηρεί αργότερα η Fanny Janet Blunt (1878: Α'), θα μπορούσε να διαιρεθεί σε δύο τάξεις (classes): σ' αυτούς που ακολουθούσαν το κόμμα των συντηρητικών και σ' αυτούς που υποστήριζαν το κόμμα των προοδευτικών. Στις επαρχιακές πόλεις τα μέλη του συντηρητικού κόμματος, όπως υποστηρίζει η Blunt, υπερασπιζόνταν με ζήλο τα δικαιώματα και τα προνόμιά τους ως οι αρχαιότεροι της κοινότητά τους και ως εκπρόσωποι του έθνους στο Medjliss [δικαστικό αξίωμα/αρχή/σώμα]. Σε πολλές περιπτώσεις στήριζαν τις τουρκικές αρχές όσον αφορά σε πράξεις ή ενέργειες ανομίας ή κακουργημάτων• ορισμένες φορές από δειλία, ενώ άλλες από προσωπικό συμφέρον:

Αυτή η μικρή οπισθοδρομική τάξη αντιτίθεται δυναμικά στην πρόοδο της παιδείας και συχνά εμποδίζει την εκπαίδευση των Ελλήνων, με την άρνησή της για χρηματοδότηση και, γενικά, με την αντίστασή της σ' όλες τις αλλαγές [...] Η δεύτερη τάξη αποτελείται από τα μορφωμένα μέλη της κοινότητας, που κερδίζουν την περιουσία τους όπως και ο υπόλοιπος πολιτισμένος κόσμος και την ξοδεύουν ελεύθερα σε ανέσεις και πολυτέλειες, καθώς και προς όφελος του έθνους τους -σκοπό στον οποίο κάθε Έλληνας προσπαθεί να συμβάλει» (Blunt 1878: Α' 46-47).

Στη συνέχεια, όσον αφορά στο «κόμμα των προοδευτικών», μας πληροφορεί ότι το σύνθημά του είναι *Εμπρός* (Embros) και σχετικά με την ελληνική αριστοκρατία, σημειώνει

μόνο ότι «έχει σχεδόν εξαφανιστεί και το έθνος φαίνεται, τώρα, κατ' εξοχήν δημοκρατικό» (Blunt 1878: Α' 56).

«Δυστυχώς, οι πόλεις είναι γεμάτες Έλληνες», γράφει η Αμερικανίδα ιεραπόστολος Sarah Emily York (Miss S.E. Waldo), η οποία βρισκόταν στη Κωνσταντινούπολη το 1853, κατά τη διάρκεια του κριμαϊκού πολέμου (1853-1856). Φανερά ενοχλημένη, επισημαίνει, ότι η Κωνσταντινούπολη ήταν γεμάτη Έλληνες, τους οποίους κατηγορεί για τη δημιουργία όλων των ταραχών και των συγκρούσεων: για τους εμπρησμούς στα καταστήματα των Τούρκων, στο νοσοκομείο του Χαϊντάρ πασά, στις εγκαταστάσεις των συμμάχων (των Άγγλων και των Γάλλων) κ.ά. Καταγγέλλει, επίσης, ότι οι Έλληνες πουλούσαν αλκοόλ στους στρατιώτες των συμμάχων, εθίζοντας τους στον αλκοολισμό και ήταν υπεύθυνοι για τις εξαφανίσεις και τους φόνους Γάλλων στρατιωτών (Medberry 1853).

Η Lady Hornby (1863), που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη την ίδια περίοδο, καταδικάζει τους «Χιώτες Έλληνες» της Κωνσταντινούπολης για τα «εγκλήματα εκδίκησης» που διέπρατταν, επειδή, όπως επισημαίνει, μισούσαν τους Τούρκους ιδιαίτερα μετά τη Σφαγή της Χίου, το 1822. Εμφανώς ενοχλημένη, παρατηρεί ότι μισούσαν και τους συμμάχους, τους Άγγλους και τους Γάλλους, «επειδή βοηθούσαν τους Τούρκους στον πόλεμο εναντίον των Ρώσων.» Αναφέρει, επίσης, ότι μία ομάδα Ελλήνων αντιστασιακών, που μιλούσε άριστα την γαλλική και την αγγλική γλώσσα, κυκλοφορούσε ανενόχλητη στους δρόμους, δωροδοκούσε Τούρκους, ενώ επανειλημμένα δημιουργούσε προβλήματα στους συμμάχους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εκτίμηση της Αγγλίδας περιηγήτριας Lady Brassey, που βρισκόταν στην Κύπρο, το 1878: «Εάν κυριαρχήσει το ελληνικό στοιχείο θα αποτελεί μόνιμο αγκάθι στο πλευρό μας και το πιθανό αποτέλεσμα θα είναι να μας αναγκάσουν να εγκαταλείψουμε την Κύπρο, παρόλο που θα έχουμε κάνει τόσα πολλά...» (Brassey 1880: 325-326).

Οι μαρτυρίες που αφορούν στα βρετανικά σχέδια κατοχής παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Σ' επιστολές της από την Κύπρο, το 1878, η Αγγλίδα περιηγήτρια μάς πληροφορεί ότι οι Άγγλοι, επειδή φοβήθηκαν την αντίσταση των «έξυπνων και πανούργων» Ελλήνων, αποφάσισαν να μεταφέρουν ένα μεγάλο αριθμό Τούρκων προσφύγων στην Κύπρο, έτσι ώστε να μην επικρατήσει το ελληνικό στοιχείο και τους αναγκάσει να αποχωρήσουν, όταν η Κύπρος περιέλθει κάτω από τη μόνιμη κυριαρχία της Αγγλίας.

Σ' επιστολή της από τη Λεμεσό, με ημερομηνία Παρασκευή 8 Νοεμβρίου του 1878, η Lady Brassey επισημαίνει, επίσης, ότι οι όροι της συμφωνίας μεταξύ της Μεγάλης Βρετανίας και της Τουρκίας στο θέμα της Κύπρου αποτελούσαν αιτία μεγάλης δυσκολίας στην αποτελεσματική απονομή δικαιοσύνης, στην πώληση και μεταβίβαση γης κλπ., αφού ο σουλτάνος εκτιμούσε ότι η Κύπρος ανήκε ακόμα σ' εκείνον και κανείς δε γνώριζε, ακριβώς, πόσο θα διαρκούσε η επιρροή της Αγγλίας στη νήσο: «Ας ελπίσουμε πως [η Κύπρος] θα γίνει πιο υγιής κι ευτυχισμένη απ' ό,τι ήταν στο παρελθόν υπό τον τελευταίο της ηγεμόνα -και όπως θα αποδειχτεί- τον καλύτερό της ηγεμόνα» (Brassey 1880: 306).

Σε δεύτερη επιστολή της, με ημερομηνία Τετάρτη 27 Νοεμβρίου του 1878, στην οποία περιγράφει και τις προοπτικές του λιμένα της Αμμοχώστου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλούν οι παρατηρήσεις της σχετικά με τα σχέδια για την εισροή/μεταφορά φτωχών Τούρκων προσφύγων στην Κύπρο, όπως και για το ελληνικό στοιχείο:

Έχουν γίνει συζητήσεις, ώστε να φέρουν ορισμένους δύστυχους και άθλιους Τούρκους πρόσφυγες εδώ, παρέχοντάς τους αρκετά χρήματα, για να αγοράσουν σπόρους και εργαλεία και να καλλιεργήσουν τη γη ή, ακόμα καλύτερα, να τους εφοδιάσουν με τα απαραίτητα εργαλεία και αντικείμενα για την καλλιέργεια της γης. Αποτελεί έναν άριστο τρόπο φροντίδας γι' αυτά τα δύστυχα και φτωχά πλάσματα, τις συζύγους τους και τις οικογένειές τους. Οι Τούρκοι είναι σταθεροί, εργατικοί, δουλεύουν σκληρά, αλλά δεν είναι λαός που ξέρει πώς να βγάξει χρήματα. Η μεταφορά μεγάλου μουσουλμανικού πληθυσμού στο νησί θα είναι

σημαντική, ιδιαίτερα, όταν [η Κύπρος] γίνει μόνιμη ιδιοκτησία της Αγγλίας [...] *Εάν όμως κυριαρχήσει το ελληνικό στοιχείο, θα αποτελεί μόνιμο [αέναιο] αγκάθι στο πλευρό μας, με πιθανό αποτέλεσμα να μας αναγκάσουν να την εγκαταλείψουμε [την Κύπρο]*, όπως έγινε και στην περίπτωση των Ιονίων Νήσων, παρόλο που θα έχουμε κάνει τόσα πολλά, όπως διοικητικούς ανασχηματισμούς ή ανασυγκροτήσεις, κατασκευή λιμανιών, σιδηροδρόμων και βελτιώσεις σε όλους τους τομείς. Οι Τούρκοι, από την άλλη πλευρά, ταιριάζουν με το κλίμα καθώς και με τους ντόπιους/γηγενείς και θα είναι πάντα ευχαριστημένοι με την εξουσία μας [...] οι έξυπνοι Έλληνες όμως...» (Brassey 1880: 325-326).

Όταν έγραφε αυτές τις παρατηρήσεις, η Κύπρος δεν τελούσε ακόμα υπό την επίσημη κατοχή των Άγγλων. Λίγο αργότερα, σε τρίτη επιστολή της, με ημερομηνία 11 Δεκεμβρίου του 1878, διαπιστώνει, με μεγάλη ανακούφιση, ότι «η βρετανική κυβέρνηση θα κατέχει την Κύπρο εις το διηνεκές (in perpetuity)».

Η «δυσαρμονία» μεταξύ των υποτελών Ελλήνων και των Τούρκων

Οι γυναικείες μαρτυρίες αναδεικνύουν και τις αποκαλούμενες «συνηθισμένες φρικαλεότητες», ή τη «δυσαρμονία» μεταξύ υποτελών Ελλήνων και Τούρκων. Για παράδειγμα, το 1687 η Σουηδέζα περιηγήτρια Anna Mansdotter Agriconia, αργότερα γνωστή ως Anna Akerhjelm (1661-1687), σε επιστολή της από την Αθήνα, γράφει ότι οι Τούρκοι επιτίθεντο κατά των Ελλήνων, τους οποίους αποκεφαλίζουν.

Η Lady Montagu (1718), σε επιστολή της το 1717, επισημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι: «Όσο πλουσιότεροι ήταν οι Χριστιανοί, τόσο μεγαλύτερος ήταν ο κίνδυνος για την ζωή τους.»

Η Lady Elizabeth Craven (1789: 238), σε επιστολή της από την Κωνσταντινούπολη, το 1786, γράφει ότι «οι Τούρκοι κατά κανόνα αποκεφαλίζουν τους Έλληνες», υπογραμμίζοντας, επίσης ότι, οι Έλληνες βίωναν μία καθημερινή κατάσταση τρόμου, και ουσιαστικά ήταν φυλακισμένοι μέσα στα σπίτια τους, κρύβοντας, όσο μπορούσαν, τις περιουσίες τους, αλλά ανεπιτυχώς επειδή το Σαρράι είχε καλούς κατασκόπους.

Στην υπόδουλη Αθήνα, το 1816, η Ελβετίδα Louise Demont (1821) παρατηρεί ότι η τυραννία ήταν εμφανής παντού. Διακρίνει στα πρόσωπα των Ελλήνων τη μιζέρια, τη μελαγχολία και την καταπίεση, υπογραμμίζοντας ότι τα περισσότερα ελαπώματα των Ελλήνων, οι οποίοι κουβαλούσαν τον «ξεδιάντροπο ζυγό» με ανυπομονησία, οφείλονταν «στην εξευτελιστική υποδούλωσή τους». Όσον αφορά στους άνδρες, γράφει, ότι «είναι δραστήριοι και καλοί έμποροι, αγαπούν τις τέχνες αλλά δεν τολμούν να τις καλλιεργήσουν κάτω από αυτόν τον ξεδιάντροπο ζυγό» (Demont 1821:103).

Νεομάρτυρες της Σμύρνης το 1819

Στη Σμύρνη, το 1819, σύμφωνα με ανώνυμη γυναικεία αναφορά που δημοσιεύτηκε στο *Religious Intelligence* (1819), αποκεφαλίστηκαν μπροστά στους συμπατριώτες τους, τρεις Έλληνες, τα πτώματά των οποίων, για τρεις ημέρες, εκτέθηκαν στο κοινό με τα κεφάλια τους τοποθετημένα ανάμεσα στα πόδια τους και με το στήθος και το στομάχι τους προς το έδαφος (Καμπερίδου 2008: 33-37, Καμπερίδου 2014: 295-296):

Ένας από τους τρεις Έλληνες ονομαζόταν Αθανάσιος, 24 ετών, και εκτελέστηκε, επειδή αντιστάθηκε στον εξισλαμισμό. Επισημαίνεται ότι ο Αθανάσιος, αναγκάστηκε να εξισλαμιστεί, αλλά «επειδή την ίδια στιγμή το μετάνιωσε», πήγε στο Άγιο Όρος όπου παρέμεινε για μερικούς μήνες, για να προετοιμαστεί για την επιστροφή του στη Σμύρνη, δηλαδή για ν' αντιμετωπίσει τους Τούρκους και να θανατωθεί. Επιστρέφοντας στη Σμύρνη αποκήρυξε δημόσια το ισλάμ και, ως συνέπεια της πράξης του, φυλακίστηκε και υπέστη βασανιστήρια, για να αλλάξει την απόφασή του. Οι Τούρκοι, κατά τη διάρκεια των βασανιστηρίων,

επανελημμένα του δήλωναν ότι θα του χάριζαν όχι μόνο τη ζωή του, αλλά και «πολλά πλούτη, σπίτια και γη, εάν άλλαζε την απόφασή του και παρέμενε Τούρκος.»

Παρ' όλα αυτά, όπως τονίζεται στην αναφορά, «μάταια προσπάθησαν να τον μεταπείσουν να παραμείνει Τούρκος»· ο Αθανάσιος οδηγήθηκε μπροστά σ' ένα μεγάλο τζαμί, όπου του πρότειναν ξανά ότι να του χαρίσουν τη ζωή, καθώς και μεγάλη περιουσία, αλλά εκείνος πάλι αρνήθηκε. Τελικά τον αποκεφάλισαν, εκείνη την στιγμή, μπροστά στα μάτια των υπόδουλων Ελλήνων. Στη συνέχεια, οι Τούρκοι στρατιώτες έριξαν νερό στον λαιμό του πτώματός του, έτσι ώστε να μην μπορέσουν οι παρευρισκόμενοι Έλληνες, που παρακολούθησαν την εκτέλεση, να βουτήξουν τα μαντήλια τους στο αίμα του νεκρού Αθανάσιου και να τον ανακηρύξουν Άγιο. Το πτώμα του Αθανάσιου εκτέθηκε για τρεις ημέρες στο κοινό, με το κεφάλι του τοποθετημένο ανάμεσα στα πόδια του

Οι Αγγλίδες περιηγήτριες Felicia Skene και Elizabeth Mary Grosvenor επεξεργάζονται το θέμα του εκφοβισμού του Ελληνικού στοιχείου, με αναφορές στην βίαιη εκτέλεση του πατριάρχη Γρηγορίου, το 1821, στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με τη διήγηση της Skene (1847) το πτώμα του πατριάρχη, που είχε ανακηρυχθεί άγιος, το ανακάλυψαν Ρώσοι ναυτικοί μέσα στην θάλασσα και το μετέφεραν για ταφή στην Οδησό. Η Grosvenor (1842) αναφέρει ότι έσυραν το πτώμα του πατριάρχη Γρηγορίου στους δρόμους της Πόλης, μαζί με εκείνα των άλλων θυμάτων.

Η Αγγλίδα Fanny Janet Blunt επισημαίνει, ότι υπήρχε μία κατάσταση «μόνιμης αντιπάθειας» μεταξύ των Τούρκων και των Ελλήνων και ότι εάν αυτές οι δύο τάξεις-εθνότητας (classes) δεν ανεξαρτητοποιηθούν απόλυτα η μία από την άλλη, θα συνέχιζαν αυτές «οι συνηθισμένες φρικαλεότητες.» (1878: Α' 95)

4. Τι λένε για τις Ελληνίδες οι περιηγήτριες

«Αν κάθε Τούρκος πασάς είχε μία Ασπασία, πόσο θα βελτιωνόταν το γένος των Μωαμεθανών [...] Έχω δει και έχω γνωρίσει πολλές γυναίκες της σύγχρονης Ελλάδος, οι οποίες έχουν στερηθεί την μάθηση και την ιστορική τους μνήμη, όμως οι καρδιές τους πλημμυρίζουν από Ελληνικές αρετές, και τα χαρακτηριστικά τους είναι πλασμένα από τα ωραία σχήματα που έχουν γίνει αθάνατα από την σμίλη του Απέλλου και του Φειδία» (Celine Α': 115)

Περιηγήτριες του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα⁶ περιγράφουν τις Ελληνίδες ως υπερήφανες και ωραίες γυναίκες με καρδιές πλημμυρισμένες από *Ελληνικές αρετές*, δίψα για μάθηση και βελτίωση, εξευγενισμένες στα γούστα τους, καθαρές, εργατικές, αφοσιωμένες συζύγους και μητέρες, γενναίες και τολμηρές, γυναίκες με πάθος, έντονο πατριωτισμό και εθνικό πνεύμα· γυναίκες που προτιμούσαν να πεθάνουν, παρά να γίνουν σκλάβες των Τούρκων.

Σύμφωνα με τις γυναικείες μαρτυρίες, οι Ελληνίδες πάντα, πολεμούσαν στο πλευρό των ανδρών τους, των πατέρων τους και των γιων τους.

Για παράδειγμα, σε αναλυτική περιγραφή των Ελληνίδων του Αρχιπελάγους προβαίνει η διεθνώς διακεκριμένη στην εποχή της συγγραφέας-περιηγήτρια Dora d'Istria (1859, 1863). Στα έργα της επικεντρώνει την προσοχή της στο πατριωτικό και εθνικό πνεύμα των Ελληνίδων, οι οποίες, όπως σημειώνει, συμμετείχαν ενεργά στον εθνικο-απελευθερωτικό αγώνα και προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να γίνουν σκλάβες των Τούρκων.

Στις Σπέτσες η Dora d'Istria μάς πληροφορεί ότι επισκέφτηκε την οικία και τους απογόνους της Μπουμπουλίνας (D'Istria 1859). Αναφέρει, επίσης, τις Σουλιώτισσες, τις γυναίκες του Μεσολογγίου, τις γυναίκες των Κλεφτών, τη Μαντώ Μαυρογένους, κ.ά., υπογραμμίζοντας το

⁶Montagu 1718, Craven 1789, Guthrie 1802, Demont 1821, Maclellan 1835, Yeardley 1835, Pardoe 1837: Α', Pfeiffer 1852, Melek Hanum 1873, Blunt 1878: Α', κ.ά.)

κάλλος των Ελληνίδων, την διατήρηση της αρχαίας ενδυμασίας και την εκπαίδευση/παιδεία των γυναικών.

Όσον αφορά στο πατριωτικό και εθνικό πνεύμα των Ελληνίδων, και η Αγγλίδα περιηγήτρια Frances Maclellan, στην Κέρκυρα το 1835, επικεντρώνετε στις Σουλιώτισσες, και όπως δηλώνει: «απολάμβανα να διηγούμαι τις ιστορίες αυτών των γενναίων γυναικών στις Αγγλίδες κυρίες που ζούσαν μέσα στην άνεση και στην ασφάλεια των σπιτιών τους» (Maclellan 1835).

Οι περιηγήτριες συγκρίνουν τις Ελληνίδες με τα αρχαία γλυπτά, επισημαίνοντας ιδιαίτερα ότι δεν είχαν συμπεριφορά υποταγής και δουλοπρέπειας όπως οι Οθωμανίδες και οι έγκλειστες εξισλαμισμένες σκλάβες των χαρεμιών. Σε αντίθεση με τις Τουρκάλες, κυκλοφορούσαν ακάλυπτες, δηλαδή χωρίς το γιασμάκι και το φερετζέ, συμμετείχαν στις γιορτές μαζί με τους άνδρες, ίππευαν άλογα, κολυμπούσαν, χόρευαν, και γενικά συμμετείχαν στις κοινωνικές δραστηριότητες και στη ζωή της κοινότητάς τους. Πλέκουν το εγκώμιο του κάλλους των Ελληνίδων, παρατηρώντας, μεταξύ άλλων, ότι οι Ελληνίδες διατηρούν την αρχαία ελληνική ενδυμασία.

Η Lady Montagu (1718), η σύζυγος του Άγγλου πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη—η πρώτη περιηγήτρια που συμμετείχε η ίδια στην χορευτική διαδικασία των Ελλήνων—σε επιστολή της, από την οικία της στον Έβρο, το 1717, παρατηρεί ότι οι Ελληνίδες χόρευαν σαν την θεά Άρτεμη: «Ο τρόπος που χορεύουν, αναμφίβολα, είναι ο ίδιος με εκείνον που η Άρτεμη χόρευε στις όχθες του Έβρου.» Περιγράφει τις Ελληνίδες, ως ωραίες γυναίκες, που διατηρούσαν ακόμα την αρχαία Ελληνική ενδυμασία.

«Οι Ελληνίδες κάνουν την μονοτονία της κοινωνικότητας πιο υποφερτή», γράφει για τις Ελληνίδες της Κωνσταντινούπολης το 1816 η Ελβετίδα Louise Demont (1821).

Το κάλλος των Ελληνίδων της Σμύρνης εγκωμιάζουν το 1836 και το 1840 η Αμερικανίδα περιηγήτρια Sara Rogers Haight (1840) και η Αγγλίδα περιηγήτρια Lady Harriet Catharine Egerton (1841). Η Αμερικανίδα περιηγήτρια διακρίνει επίσης ότι στην Σμύρνη, «τον τόπο του Ομήρου» (Haight 1840: 59) υπήρχαν γυναίκες που εργάζονταν στον τζόγο (gamesters). Η Haight επισκέφθηκε κι ένα ελληνικό χωριό της Μικράς Ασίας στην Καραμάνια, που ονομαζόταν Μουλλάχ (Mullah) όπου οι Ελληνίδες, όπως τονίζει, δεν έμεναν κλεισμένες μέσα στα σπίτια τους, αλλά σε αντίθεση με τις Τουρκάλες, εργάζονταν μαζί με τους άνδρες στα χωράφια.

Ως «η χώρα των διάσημων Αμαζόνων», περιγράφει τη Μυτιλήνη, το 1859, η Αγγλίδα περιηγήτρια Emily A. Beaufort (1861), υπογραμμίζοντας ότι οι Ελληνίδες της Μυτιλήνης έβγαιναν για κυνήγι, ίππευαν άλογα, κυριαρχούσαν και διοικούσαν στις οικογενειακές υποθέσεις, κληρονομούσαν γη και εργάζονταν, έφτιαχναν και πουλούσαν εργόχειρα, κεντήματα, κ.ά.

Στην Ρόδο το 1860 η Αγγλίδα περιηγήτρια Annie Jane Harvey (1861) εξυμνεί το κάλλος των Ελληνίδων. Στην Σαντορίνη περιγράφει τις Ελληνίδες ως όμορφες, λυγρές και ψηλές, τονίζοντας ότι είχαν ανοιχτόχρωμα μάτια. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1870, μετά από επίσκεψή της στη Σινώπη του Πόντου, η Harvey (1871) υπογραμμίζει ότι οι Ελληνίδες ήταν πολύ ωραίες γυναίκες, που έμοιαζαν με τα αρχαία Ελληνικά αγάλματα, είχαν ανοιχτόχρωμο δέρμα και κοκκινωπά ή ξανθά μαλλιά. Σε αντίθεση με τις ηλικιωμένες Τουρκάλες, διατηρούσαν την ομορφιά τους, κάτι ασυνήθιστο και σπάνιο για τις ταπεινότερες κοινωνικές τάξεις στις χώρες της Ανατολής, όπου οι γυναίκες γερνούσαν πρόωρα. Διέκρινε, επίσης, την «εξαιρετικά καλή φύση και διάθεση» των γυναικών της Σινώπης, και περιγράφει την καθημερινή «χορευτική μανία» των Ποντίων. Εκτίμησε, επίσης, ότι ήταν πολύ καθαρές, επισημαίνοντας ότι επιδίδοντο, καθημερινά, σ' «ένα συνεχές τρίψιμο», μία συνήθεια που είχε επηρεάσει και τους υπόλοιπους κατοίκους της Σινώπης στο θέμα της καθαριότητας.

Στη Μήλο, το 1874, η Αγγλίδα περιηγήτρια Lady Brassey (1880) διακρίνει ότι το νησί κατοικείται από ωραίους άνδρες, ωραίες γυναίκες και όμορφα παιδιά που έχουν τον κλασσικό Ελληνικό τύπο, ίσια μύτη, όμορφο στόμα και είναι καθαροί.

Στην Αθήνα, το 1858, η Fredrika Bremer (1863), Σουηδή περιηγήτρια και φίλη της Dora d'Istria (1859), υπογραμμίζει, ότι οι Έλληνες είχαν αντιληφθεί την σημαντικότητα των γυναικείων σπουδών και προβαίνει σε μία λεπτομερέστατη περιγραφή για το πρώτο και μεγαλύτερο σχολείο που ιδρύθηκε από Έλληνες για τις Ελληνίδες της χώρας- το Αρσάκειο ή η Εταιρεία. Η Αγγλίδα Fanny Janet Blunt (1878 A') παρατηρεί, ότι οι Ελληνίδες ακόμα και οι Ελληνίδες, που δεν είχαν τα πλεονεκτήματα της μόρφωσης, επιδείκνυαν «μεγάλη επιθυμία για βελτίωση» (1878 A': 43).

4.1. ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Ελληνίδες του Αρχιπελάγους το 1825: «πεθαίνουμε για την πατρίδα μας, ελεύθερες Ελληνίδες και όχι πια σκλάβες των βάρβαρων τυράννων...»

Το 1825, ένα χρόνο μετά τη Σφαγή της Κάσου, 22 Ελληνίδες, κυρίως από τα νησιά του Αρχιπελάγους, όπως την Ύδρα και τη Χίο, καθώς και από την Αθήνα, τα Σάλωνα και την Λιβαδειά, συντάσσουν επιστολή που απευθύνεται σε Ευρωπαϊές φιλελληνίδες— συγκεκριμένα στις «Φιλελληνίδες του Φύλου Τους στην Υπόλοιπη Ευρώπη που έχουν κλάψει για τη Δυστυχία τους...»⁷— στην οποία δηλώνουν ότι προτιμούν να πεθάνουν, παρά να γίνουν σκλάβες των Τούρκων. Η επιστολή που ακολουθεί δημοσιεύτηκε στην αγγλική γλώσσα και τελειώνει με τις υπογραφές των 22 Ελληνίδων κι ένα μικρό σημείωμα υπογεγραμμένο από την Ελένη Μαυροκορδάτου, με ημερομηνία 5 Αυγούστου 1825:

Η καταστροφή και οι φλόγες της Κυδωνίας, η απάνθρωπη και βάρβαρη σφαγή των Χιωτών, η απρόσμενη αιχμαλωσία της Κρήτης, της Κάσου, και της Εύβοιας, η ξαφνική καταστροφή των Ψαρών, οι εμπρησμοί διαφόρων χωριών και πόλεων της Ελλάδος, η υποδούλωση των κατοίκων της και τα δύστυχα θύματα όλων αυτών των συμφορών παραμένουν ζωντανά μέσα στο μυαλό μας. Σχεδόν όλες μας έχουμε δει μητέρες να πεθαίνουν στην αγκαλιά της κόρης τους, κόρες ν' αφήνουν τον τελευταίο τους αναστεναγμό κοντά στους ετοιμοθάνατους γονείς τους, βρέφη να κρέμονται ακόμα απ' το στήθος των άψυχων μανάδων τους. Γύμνια, πείνα, κρύο, και θάνατος [...] Πολλές από εμάς έχουμε χάσει τους αδελφούς μας, τις αδελφές μας. Άλλες μείναμε ορφανές, στερημένες από κάθε καταφύγιο [...] οι συμπατριώτισσές μας προτιμούν να πέσουν στα βάθη της αβύσσου, να ριχτούν μέσα στις φλόγες, να γίνουν θηράματα άγριων ζώων, να υποστούν την πείνα, την έρημο, τις σπηλιές, παρά να αντιμετωπίσουν ξανά την απάνθρωπη δουλεία των Τούρκων [...] Ποιος θα μπορούσε να πιστέψει, ότι το Κοράνι θα είχε μεγαλύτερη επιρροή, ώστε να ξεσηκώσει όλους τους Τούρκους εναντίον μας, παρ' όλες τις φωνές των σοφών της Ευρώπης [...] Γνωρίζουμε ότι η ιστορία θα καταδείξει αυτήν την ακατανόητη απάθεια της Ευρώπης [...] Εάν αυτοί, οι ομόθρησκοί μας πιστεύουν ότι, με το να παρέχουν βοήθεια στους Τούρκους, τους κερδίζουν ως φίλους, πρέπει να μάθουν ότι οι Τούρκοι τούς μισούν, τους καταδικάζουν και τους θεωρούν άνδρες χωρίς τιμή [...] μέχρι στιγμής δεν έχει βρεθεί κανένας Τούρκος που να έχει προδώσει το μισοφέγγαρο ή που να έχει προσχωρήσει στον Χριστιανισμό και να εναντιωθεί στους ομόθρησκούς του [...]. Ενδεχομένως, δεν θα ζήσουμε να δούμε τη λαμπερή και ένδοξη μέρα που η χώρα μας θα απολαμβάνει την Ελευθερία και την Ανεξαρτησία της, αλλά, παρά τα βάσανα που έχουμε υποστεί, θα ξεψυχήσουμε ικανοποιημένες με την σκέψη ότι *πεθαίνουμε για την πατρίδα μας, ελεύθερες Ελληνίδες και όχι πια σκλάβες των βάρβαρων τυράννων* [...]

⁷Address (1826), *A Voice from Greece, Contained in an Address from a Society of Greek Ladies to the Philhellenes of their Own Sex in the rest of Europe...* Translated [into English] by George Lee, London, John Hatchard and Son, 187, Piccadilly: 5-14.

θα διδάξουμε τα παιδιά μας ότι Φιλελληνίδες γυναίκες βοήθησαν την Ελλάδα [...] Έγιναν και αυτές πραγματικές Ελληνίδες». (μυφρ. Ει. Καμπερίδου 2014: 85)

Πρωτογενείς Πηγές –Γυναικεία Βιβλιογραφία

- Address (1826), *A Voice from Greece, Contained in an Address from a Society of Greek Ladies to the Philhellenes of their Own Sex in the rest of Europe*. Translated [into English] by George Lee, London, John Hatchard and Son, 187, Piccadilly, 1826: 5-14.
- Beaufort, Emily (1861), *Egyptian Sepulchres and Syrian Shrines, including some stay in Lebanon, at Palmyra, and in Western Turkey*. London: Longman, Green and Roberts.
- Blunt, Fanny Janet, (1878), *The People of Turkey: 20 years Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks and Armenians, By a Consul's Daughter and Wife, in 2 vols*. London: John Murray, Albemarle St.
- Brassey, Annie (1880), *Sunshine and storm in the East, or, Cruise to Cyprus and Constantinople*. London: Longmans, Green and Co.
- Bremer, Fredrika (1863), *Greece and the Greeks [...]*. London: Hurst and Blackett.
- Celine (1849), *Adventures of a Greek Lady, the adopted daughter of the late Queen Caroline, written by herself*, vol. 1. London: Henry Colburn.
- Craven, Lady Elizabeth (1789), *A Journey Through The Crimea to Constantinople In A Series Of Letters Written In The Year 1786*. London: G.G.J. and J. Robinson.
- d'Istria, Dora (1859), *Les femmes en Orient*. Zurich: Meyer et Zeller, editeurs, selon Revue des Deux Mondes.
- d'Istria, Dora (1863), *Excursions en Roumelie et en Moree*. Par Madame Dora d'Istria. Zurich: Meyer et Zeller; Paris: J. Cherbulieq.
- Demont Louise (1821), *Journal of the Visit of her Majesty the Queen to Tunis, Greece, and Palestine*, London: T. and J. Allman.
- Egerton, Harriet Catharine (1841), *Journal of a tour in the Holy Land in May and June 1840*. London: Harrison and Co.
- Garnett, Lucy M. J. (1891), *The Women of Turkey and their Folk-Lore*. London: David Nutt, Strand, W.C.
- Haight, Rogers Sara (1840), *Letters from the Old World by a Lady of New York*, 2 vols. 1840. New York: Harper and Brothers
- Hanum, Melek (1873). *Six Years in Europe: Sequel to Thirty Years in the Harem. The Autobiographical Notes of Melek-Hanum, wife of H.H. Kibrizli-Mehemet-Pasha*. London: Chapman and Hall, 193, Picadilly.
- Harvey A. J. of Ickwell Bury (1861), *Our Cruise in the Claymore, with a visit to Damascus and the Lebanon*. London: Chapman and Hall.
- Harvey, Annie Jane (1871), *Turkish harems & Circassian Homes*. London: Hurst & Blackett.
- Hornby, Lady (1863), *Constantinople during the Crimean War*. London, Richard Bentley, Publisher In Ordinary To Her Majesty.
- Londonderry, the Marchioness (1842), *A Narrative of travels to Vienna, Constantinople, Athens, Naples, etc.* By the Marchioness of Londonderry (Frances Anne Emily Vane-Tempest). London, Henry Colburn.
- MacLellan, Frances (1835), *Sketches of Corfu, Historical and Domestic, its Scenery and Natural Productions: interspersed with Legends and Traditions*. London: Smith, Elder, and Co., Cornhill, Booksellers to their Majesties.
- Medberry, Mrs. R.B. (1853), *Memoir of Mrs. Sarah Emily York, formerly Miss S. E. Waldo, Missionary in Greece* Boston: Phillips, Sampson and Company.
- Melek Hanum (1873). *Six Years in Europe: Sequel to Thirty Years in the Harem. The Autobiographical Notes of Melek-Hanum, wife of H.H. Kibrizli-Mehemet-Pasha*. London: Chapman and Hall, 193, Picadilly.
- Montagu, Lady Mary Wortley (1718), *Letters of the Right Honourable Lady M - - Y W - - Y M - - E: Written, during her Travels in Europe, Asia and Africa, to Persons of Distinction, Men of Letters, &c. in different Parts of Europe. Which Contain, Among other Curious Relations, Accounts of the Policy and Manners of the Turks; Drawn from Sources that have been inaccessible to other Travellers*. Second edition, vol. III. London: Printed for T. Becket and P. A. De Hondt, in the Strand.
- Pardoe, Julia (1837). *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836*. London: Henry Colburn, 2 vols.
- Pfeiffer, Ida Laura (1852), *Visit to the Holy Land, Egypt and Italy*, Author of "A Woman's Journey Around the World, Translated from the German by H.W. Dulcken. London: Ingram, Cooke, and Co. 27 Strand.
- Pitman, Emma (1881), *Mission life in Greece and Palestine. Memorials of Mary Briscoe Baldwin, Missionary to Athens, and Joppa [1835-1869]*. Sell, Petter, Galpin & Co.: London, Paris & New York.

- Skene, Felicia Mary Frances (1847), *Wayfaring sketches among the Greeks and Turks and on the shores of the Danube. By a seven years' resident in Greece* London: Chapman and Hall.
- Vivanti, Anna (1865), *A Journey to Crete, Constantinople, Naples and Florence*. London: private circulation.
- Yeardley, Martha (1835), *Extracts from the letters of John and Martha Yeardley, whilst on a religious visit to some parts of the continent of Europe the Ionian Islands. &c Lindfield: Printed by W. Eade, at the Schools of Industry.*

Βιβλιογραφία

Σαρρής, Νεοκλής (1994). *Οσμανική Πραγματικότητα*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρσενίδης.

Φωτιάδης, Κώστας (1993). *Οι Εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη

Σχετική Βιβλιογραφία

- Kamberidou, Irene (2016). Interacting, sharing and bonding: 'notes of personal experience' by nineteenth-century women travellers. *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, [Volume 23, Issue 3](#), pp.381-397. Routledge Taylor & Francis Group
<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0966369X.2015.1013451#abstract?ai=2g1&mi=4ovc92&af=R>
- Kamberidou, I. (2015). The Multiethnic Slavery Institution through the Eyes of Western Women and 'the real position of women in the religious system of Islam'. In Miriam Diez Bosch and Jordi Sanchez Torrents (eds). *Media, Religion and Gender in Europe* (pp. 53-79). Blanquerna Observatory on Media, Religion and Culture. Barcelona: Faculta de Comunicatio i Relacions Internacionals Blanquerna, Universitat Ramon Llull.
- Καμπερίδου, Ειρήνη (2014). *Επιτέλους αναπνέω ελεύθερη. Γυναικείες Μαρτυρίες*. Αθήνα: Επιστημονικές εκδόσεις ΤΕΛΕΘΡΙΟΝ.
- Καμπερίδου, Ε. (2008). Νεομάρτυρες της Σμύρνης: «ο Ξεδιάντροπος Ζυγός» (1816). *Φιλοσοφία & Παιδεία, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Ένωσης Καθηγητών για την Προαγωγή της Φιλοσοφίας στην Εκπαίδευση* (ΕΚΔΕΦ) 46: 33-37.
- Καμπερίδου, Ε. (2007). Ένα είδος Φυλετικού Διαχωρισμού» (Pardoe, 1837) στους υποτελείς λαούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: οι επιβαλλόμενες φυλετικο-χρωματικές διακρίσεις στις οικίες, στα ενδύματα και στα υποδήματα των υποτελών λαών. *Φιλοσοφία & Παιδεία, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Ένωσης Καθηγητών για την Προαγωγή της Φιλοσοφίας στην Εκπαίδευση* (ΕΚΔΕΦ) 44-45, 22-25.
- Καμπερίδου, Ειρήνη (2002). *Η Πολυεθνική Δουλεία του Οθωμανικού Χαρεμιού (2 τόμοι): Η θέση της γυναίκας στο Οθωμανικό Χαρέμι κατά την Επιτόπια Παρατήρηση Ξένων Περιηγητριών του 18ου και του 19ου αιώνα (Α'). Η θέση της γυναίκας στο Ισλάμ (Β')*. Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Πάντειο Παν/μιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, [<http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/10268>, DOI 10.12681/eadd/10268]

All conference papers in Proceedings/ όλες οι εισηγήσεις στα Πρακτικά Συνεδρίου «Αθλητισμός-Πολιτισμός»:

<http://www.afan.gr/afan/%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%B7%CE%B3%CE%AE%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%83%CF%85%CE%BD%CE%B5%CE%B4%CF%81%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CE%B1%CE%B8%CE%BB%CE%B7%CF%84%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CF%80%CE%BF%CE%BB/>